

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MİNAXANIM RAFİQ QIZI ƏSƏDOVA

**YUSİF ZİYA TALİBZADƏNİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ
ELMİ-PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ**

İxtisas: 6219.01 – Kulturologiya və onun ümumi məsələləri

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutu "İncəsənətin qarşılıqlı əlaqələri" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın həqiqi üzvü,

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

K.A.Talıbzadə

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

F.T.Məmmədov

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ş.T.Bünyatova

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İ.M.Məmmədov

Aparıcı müəssisə:

**AMEA Milli Azərbaycan Tarixi
Muzeyi**

Müdafiə « 19__ » «11__» 2014-cü ildə saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.161 Dissertasiya Şurasının

Elmi katibi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

1.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığının əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri milli mədəniyyət tarixinin bütün genişliyi ilə öyrənilməsi məsələsidir. Dünya mədəniyyətinin ümumi inkişafında müstəsna yeri olan Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemlərinin, onun görkəmli nümayəndələrinin ictimai-siyasi baxışlarının tarixi kontekstdə öyrənilməsi mühüm elmi aktuallıq kəsb edir. Məhz bu məqsədlə ümummillə lider Heydər Əliyev dönə-dönə xatırladırdı ki, “Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mənəviyyata malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, azərbaycançılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir”¹ Tarixi-mədəni irsimizin tədqiqi zəruriliyinin birbaşa ümummillə liderin dilindən səslənməsi diqqətəlayiq bir hal olmaqla, həm də bu sahədə aparılmalı olan elmi araşdırmaların əsas konturlarını çəkir. Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı bəyanatında deyirdi ki, “Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir”² Tarixi irsə belə bir konseptual yanaşma ictimai və humanitar elm sahələri qarşısında mövcud bədi və ictimai fikir tarixini, ümumən mədəniyyət tarixini düzgün müəyyənləşdirilmiş milli konsepsiya işığında təqdim edilməsini tələb edir. Akademik R.Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi: “Dünya elminə inteqrasiya mərhələsində olduğumuz indiki vaxtda ictimai və humanitar elmlər sahəsində islahatların başlıca spesifikasi müəyyənləşdirilməlidir. Bu elmlər hazırkı fazanın əsas xüsusiyyətlərini araşdırmalı və yeni ideyalar irəli sürməlidir”³. Bu mənada Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ön planı çəkilməsi mənəvi köklərimizə qayıdış istiqamətində, milli mənsubiyyətimizin tək cə formal surətdə deyil, həm də məzmun baxımından təsbit olunması uğrunda aparılan mübarizə həm də elmi-nəzəri əsaslara malik olmalıdır.

¹Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2001

² Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 13 avqust 2001

³Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2009, № 4, s.32

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda nüfuzunun daha da artmasına, müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri qərarlar qəbul edilir. Dövlət aparatının, təhsil və mədəniyyət institutlarının dünya standartlarına uyğun şəkildə qurulması istiqamətində səylər göstərilir. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr öz fəaliyyətləri ilə dövlətin mədəniyyət sahəsindəki siyasətinin müasir vəziyyətini təhlil edir və bu siyasətin həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər. Bütün bu fəaliyyətlər Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsinə imkan verir. Hazırda Azərbaycan dövlətinin nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi isə onun beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, dünya ölkələri içərisində öz layiqli yerini tuta bilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı” respublikamızda elm sahəsində həyata keçiriləcək islahatların konseptual əsaslarını özündə əks etdirir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında milli elmi qurumların strukturunun müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyət tarixilə bağlı tədqiqatların müasir standartlar səviyyəsində aparılması, ölkənin elmi kadr potensialının artırılması, bütövlükdə elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın həyata keçirilməsi və Azərbaycan elminin beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyasının təmin olumasını sürətləndirmək məqsədi ilə geniş tərkibdə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır ki, bunun uğurlu nəticələri artıq öz bəhrələrini verməkdədir. Azərbaycan milli mədəniyyətinin inkişafı və təbliği sahəsindəki uğurlar və ölkənin dünya mədəniyyətinə sürətli inteqrasiyası da bunu təsdiqləməkdədir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətə dair bir sıra mühüm beynəlxalq tədbirlər, o cümlədən milli-mədəni irsin tədqiqinə və kulturoloji istiqamətli elmi araşdırmalara stimül vermiş kulturoloji forumlar, layihə və tədbirlər, elmi konfrans və simpoziumlar keçirilmişdir ki, bunlar içərisində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedevin təşəbbüsü ilə 10 oktyabr 2011-ci il tarixində “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə təşkil edilmiş Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu müasir mədəniyyət siyasətimizin uğuru kimi dəyərləndirilməlidir. Prezident İlham Əliyev 20-dən çox ölkənin və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin, o cümlədən mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, aparıcı kütləvi informasiya

vasitələrinin rəhbərlərinin, ictimai xadimlərin iştirak etdiyi bu Forumdakı çıxışında demişdir: “Hesab edirəm, bizim təcrübəmiz əyani şəkildə göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətlərə, müxtəlif dinlərə mənsub olan xalqlar mehribanlıq, sülh, əməkdaşlıq şəraitində yaşaya bilərlər. Yəni, ölkəmizdə bu səpkidə keçirilən tədbirlərin ənənəvi xarakter alması təbiidir. Əminəm ki, Forum çərçivəsində aparılan diskussiyalar, yaradılacaq təmaslar bizi daha da sıx birləşdirəcəkdir. İndiki zəmanədə, qloballaşan dünyada belə tədbirlərin keçirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır”¹.

Azərbaycan kulturoloji fikri hər zaman cəmiyyətdə milli birliyin və milli özünüdərkini təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Bu missiya qarşılıqlı ünsiyyət və anlaşma, mədəni-mənəvi dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində inkişaf etdirilmişdir. Milli istiqlalın və dövlət suverenliyinin qaranlıq olan mənəvi immuniteti də ictimai və humanitar elmlər təmin etmişdir. Bu gün də “dövlətin elm siyasəti milli ideologiya və dövlətçilik tarixi, mədəniyyət və fəlsəfə, politologiya və sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və hüquq sahələrinin verdiyi təklif, konsepsiya və proqramlarla sıx bağlıdır”². Gənc nəslin kulturoloji təfəkkür mədəniyyətinin formalaşması həm də tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması ilə sıx surətə bağlıdır. Bu mənada Azərbaycanın kulturoloji fikir tarixində ən mühüm dövrlərdən biri XX əsrin əvvəlləridir və həmin dövrdə yaranmış mürəkkəb şəraitin, siyasi-ideoloji və elmi-mədəni mənzərənin kulturoloji baxımdan işıqlandırılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan xalqının yenidən istiqlaliyyətə qovuşması ilə mədəniyyət tariximizə münasibətdə baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində elmi nəzəri irsimizlə bağlı mövcud stereotiplər də aradan qaldırıldı və milli kulturoloji təmələ söykənən yeni baxışlar sisteminin əsası qoyuldu. Milli tariximizin ideoloji buxovlardan azad olması, mədəni irsimizin imperiya məngənəsindən qurtulması eyni zamanda Azərbaycanın istiqlaliyyəti, milli dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmış mücahidlərin, həyatlarını xalqın maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə həsr etmiş mütəfəkkirlərin mədəniyyət tariximizdəki yerlərinin obyektiv və qərəzsiz mövqedən dəyərləndirilməsinə yol açdı. Xüsusilə də, həyat və fəaliyyətləri, elmi-mədəni, ədəbi-bədii yaradıcılıqları unudurulmuş, hətta adlarının çəkilməsi belə yasaq edilmiş şəxsiyyətlər haqqında tarixi həqiqətlərin, faktiki məlumatların, elmi bilgilərin

¹Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə Beynəlxalq Humanitar Forum öz işinə başlamışdır. “Respublika” qəzeti, 11 oktyabr 2011-ci il, № 218 (4222).

²Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2009, № 4, s.32

araşdırılıb üzə çıxarılmasına şərait yarandı. Belə bir mühitdə kulturoloji irsimizin öyrənilməsi və təbliğinə dair tədqiqatçılar bir sıra dəyərli əsərlər yazdılar. Lakin bunlarla yanaşı, hələ bu gün də həyat vəfəaliyyətləri, yaradıcılıqları layiqincə öyrənilməmiş şəxsiyyətlərimiz də vardır ki, bunlardan biri Y.Z.Talibzadədir.

Sovet dövründə bir qisim ziyalılar kimi Y.Z.Talibzadənin də adı yasaqlanmış, yaradıcılığı çox vaxt diqqətdən kənarda qalmış, bəzən də düşmən mövqeyindən təqdim edilmişdir. Bu haqda yalnız müstəqillik illərində bəhs etmək mümkün olmuşdur. Bu mənada, Y.Z.Talibzadə də daxil olmaqla, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığının, onların mədəniyyət tariximizdəki xidmətlərinin müəyyənəşdirilməsi və əsərlərinin kulturoloji mahiyyətinin açıqlanması mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi onun vəzifələri ilə müəyyənəşir. Əsasən XIX əsrin sonu XX ilk onilliklərində cərəyan edən tarixi mədəniyyət hadisələrini əhatə edir. 1873-cü ildən başlayaraq 1923-cü ilədək Y.Z.Talibzadənin həyat və fəaliyyəti, elmi, mədəni və dini yaradıcılığı haqqında obyektiv fikir söylənilir, eyni zamanda onun irsi Azərbaycan mədəniyyəti tarixi fonunda təhlil edilir. Dissertasiyada qeyd olunan bütün məsələlər müxtəlif səpkili məlyumatlat əsasında ətraflı şəkildə tədqiq olunur. Yusif Ziya Talibzadənin zəngin ictimai-siyasi, elmi-mədəni, dini-pedaqoji, publisistik irsini öyrənmək məqsədlə, dissertasiyada tarixi, türkoloji, kulturoloji, fəlsəfi, sosioloji və filoloji aspektdə yazılmış monoqrafik araşdırmalar, dissertasiyalar və problematik məqalələr tədqiqata cəlb edilmiş, dövrü mətbuat və arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. 1920-ci ilə qədər Y.Z.Talibzadənin həyat və fəaliyyəti, elmi, mədəni və dini yaradıcılığı haqqında obyektiv fikir söylənilmiş, onun kulturoloji irsi qismən də olsa işıqlandırılmışdır. Bu dövrə qədərki Azərbaycan dövrü mətbuatında, habelə Azərbaycandan kənarda Y.Z.Talibzadənin fəaliyyəti diqqəti çəkmiş, mətbu yazılarda onun yaradıcılıq yolu haqqında məlumatlar verilmişdir. Rusiya ("Tərcüman" qəzeti) və Avropa (Parisdə çıxan "Müsəlman aləmi" jurnalı) mətbuatında da Y.Z.Talibzadə haqqındabioqrafik məlumatlar getmişdir¹. Otuz yaşlı Y.Z.Talibzadənin tərcümeyi-halının və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin, dövrünə görə ən nüfuzlu qəzetlərdən olan "Tərcüman" qəzetinin 1 iyun 1907-ci il tarixli 43-cü sayında işıqlandırması faktı onun Azərbaycandan kənarda kifayət qədər tanındığını təsdiqləyir (Ziya Mustafa oğlu Talibzadə, həya-

¹ Axund Yusif Talibzadə. "Tərcüman" qəz., 1 iyun 1907-ci il, № 43.

tının Türkiyə dövrünə kimi əsasən Axund Yusif Talibzadə, sonrakı dövrdə isə Yusif Ziya Talibzadə (bəzən isə “Müslimzadə”) imzası ilə yazmışdır. Tədqiqat zamanı, mənbələrə uyğun olaraq hər iki imzadan istifadə olunsa da, elmi məsləhətçim akademik K.Talibzadənin tövsiyəsi ilə təhlillərdə daha çox “Y.Z.Talibzadə”yə üstünlük vermişik).

Türkiyə elmi fikrində də Y.Z.Talibzadənin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair məlumatlar obyektivliyi ilə diqqəti çəkir. Ali Bademcinin “Türküstanda Ənvər Paşanın Ümumi Mühabərat Müdiri Molla Hafizin Xatirələri. Sarıqlı Basmaçı”¹ Abdullah Rəcəb Baysunun “Türküstan istiqlal hərəkatları və Ənvər Paşa”², Şevkət Sürəyya Aydəmirin “Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər Paşa”³, Baymirzə Hayitin “Basmaçılar. Türküstan Milli Mücadilə Tarixi (1917-1934)”⁴ Yamauçi Masayukinin “Hoşnut olmamış adam – Ənvər Paşa (Türkiyədən Türküstanə)”⁵, Betül Aslanın “Dünya savaşı əsnasında “Azərbaycan türkləri”nin “Anadolu türkləri”nə “Qardaş köməyi (yardımı)” və Bakı müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsi”⁶ Əli Erolun “Abdulla Şaiq Talibzadə (1881-1959)”⁷ və “Azərbaycan şeirində romantizm (1905-1917)”⁸ adlı əsərlərində Y.Z.Talibzadənin fəaliyyətinin bu və ya digər məqamları ilə bağlı tarixi bilgilər verilmişdir. Türküstan mücadiləsi, Basmaçılar hərəkatı və Ənvər Paşa haqqında araşdırma aparən tədqiqatçılar, o cümlədən bu hadisələrin iştirakçıları olan alim və yazarlar içərisində Y.Z.Talibzadənin şəxsiyyəti, onun elmi-dini fəaliyyəti və xüsusilə də, Orta Asiyada cərəyan edən milli hərəkatdakı fədakarlığı və nəhayət şəhidliyi haqqında ən geniş və mükəmməl bilgi verən şəxs isə Türk Dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Z.V.Toğandır. O, “Xatirələr

¹ Bademci A. Türkistanda Enver Paşanın Ümumi Muhaberat Müdiri Molla Hafizin Hatıraları. Sarıqlı Basmacı. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2010

² Baysun A.R. Türkiistan İstiklal Həreketləri (Mücadelesi) və Enver Paşa. İstanbul: Turan Kültür Vəqfi, 2001,

³ Aydəmir Ş.S. Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər Paşa, 3 cildə, III c. (1914-1922), İstanbul, 1978, 648 s.

⁴ Hayit B. “Basmaçılar” Türkiistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934). Ankara: Türkiye Diyanet Vəqfi Yayınları, 1997

⁵ Masayuki Y. Hoşnut olmamış adam – Enver Paşa (Türkiyeden Türkiştana). Ankara: Bağlam Yayıncılık, 1995

⁶ Aslan B. I. Dünya savaşı əsnasında “Azərbaycan türkləri”nin “Anadolu türkləri”nə “Qardaş köməyi (yardımı)” və Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi. Ankara, Atatürk Kültür mərkəzi başqanlığı yayınları, 2000

⁷ Erol A. Abdulla Şaiq Talibzadə (1881-1959). Hayatı, Sanatı, Seçmə Eserləri, İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2005,

⁸ Erol A. Azərbaycan şeirində romantizm (1905-1917). Azərbaycan Kültür Dərnəği Yayınları No: 53, İzmir 2007,

(Türkiстан və digər müsəlman Doğu türklərinin milli varlıq və kültür mücadilələri”¹ əsərində Y.Z.Talıbzadə şəxsiyyəti barədə kifayət qədər dəqiq və müfəssəl məlumat verir. Böyük bir tarixi mərhələ haqqında ensiklopedik bilgilərlə zəngin olan bu fundamental elmi, tarixi və mədəni aspektli əsərin bir çox yerlərində Y.Z.Talıbzadədən bəhs edilir. Lakin əsərin Y.Z.Talıbzadə ilə bağlı ən mühüm məziyyəti ondan ibarətdir ki, kitabdakı ən dəyərli bölmələrdən birinin başlığı “Azərbaycanlı panislamist Axund Yusif”² adlanır. Müəllif on beş yarımbaşlıqdan ibarət olan bu bölmədə Axund Yusifin ətrafındakı hadisə və şəxsiyyətlərə münasibətinə aydınlıq gətirir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat və mətbuatında da Y.Z.Talıbzadə ilə əlaqəli məlumatlar çap edilmişdir. O cümlədən, mühacir Azərbaycan ziyalılarından Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi tarixi”³, M.B.Məmmədzaadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı”⁴, Əbdülvahab Yurdsevərin “Abdulla Şaiq vəfat etdi”⁵, Nağı Keykurunun “Böyük bir xeyirsevər Hacı Zeynalabidin Tağızadə”⁶ və s. kimi əsərlərdə Y.Z.Talıbzadə şəxsiyyətinə aydınlıq gətirilməsi baxımından bir çox mühüm tarixi faktlar yer almışdır.

Sovet Azərbaycanında Y.Z.Talıbzadənin həyatının bəzi məqamlarından bəhs edən ilk kitab A.Şaiqin “Xatirələrim” əsəridir⁷ ki, burada da onun əsasən uşaqlıq və gənclik illərinə dair məlumatlar verilmişdir. Sonradan H.Ə.İsrafilov “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890-1920-ci illər)” kitabında⁸ Y.Z.Talıbzadənin dramaturji fəaliyyətindən geniş şəkildə bəhs edilmişdir. Q.Mustafayevin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi” əsərində⁹ Y.Z.Talıbzadənin

¹ Toğan Z.V. Hatıralar (Türkiстан və digər müsəlman Doğu Türklərinin milli varlıq və kültür mücadilələri). İstanbul: 1969, Ankara, Türkiye Diyanet Vəqfi Yayınları, 1999, 630 s.

² Toğan Z.V. Hatıralar (Türkiстан və digər müsəlman Doğu Türklərinin milli varlıq və kültür mücadilələri). İstanbul: 1969, Ankara, Türkiye Diyanet Vəqfi Yayınları, 1999, s. 407-442

³ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərneşr, 1992, Baykara H. Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi tarixi. İstanbul: Genclik Basımevi, 1975

⁴ Məmmədzaadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nıcat, 1992, 246 s, Mehmetzade M.B. Mili Azərbaycan hərəkatı. Ankara: Azərbaycan Kültür Dərneği Yayınları, 1991

⁵ Yurtsever A.. Abdulla Şaiq vəfat etdi // “Azerbaycan” (Ankara), Azərbaycan Kültür Dərneği yayınları, 1959, sayı 4-5; “Mədəniyyət dünyası”, II buraxılış. Bakı: ADMİU, 2001, s. 14-15.

⁶ Keykurun N. Böyük bir xeyirsevər Hacı Zeynalabidin Takızadə // “Azerbaycan”, Ankara, mayıs 1957, Sayı: 14 (62), s. 16-19.

⁷ Abdulla Ş. Xatirələrim. Bakı: Uşaqgəncneşr, 1961

⁸ İsrafilov H.Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890-1920-ci illər). Bakı: Elm, 1988

⁹ Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973

yaradıcılığı yer almasa da, onun fəal iştirakçısı olduğu elmi-mədəni mühitlə bağlı bir çox əhəmiyyətli faktlar yer almışdır.

Ə.H.Rəhimovun “Nadir şah”ın nadir tərcüməsi”¹ və “N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərinin fars dilinə ilk tərcüməsi haqqında”², R.Yüzbaşov və X.Məmmədovun “Əfşar”ın ilk xəritəsi”³, M.Əliyevin “Yusif Ziya bəy Talibzadə”⁴ məqalələrində, habelə Fəxrəddin Cəfərovun təqdim etdiyi arxiv sənədlərində – “Naxçıvan İnqilab Komitəsinin iclas protokolları”nda⁵ Y.Z.Talibzadənin fəaliyyətinə dair dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Sovet rejiminin yaratdığı stereotiplərin dağıdılması bir sıra məsələlərin yenidən təhlil və tədqiq edilməsinə imkan verdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonra Y.Z.Talibzadə irsinin tədqiqi sahəsində də canlanma müşahidə olundu. Milli özünüdərk prosesinin gücləndiyi, milli mədəniyyət tarixinə marağın artdığı 90-cı illərdən etibarən, adları uzun müddət xalqa unudurulmuş şəxsiyyətlərin yaradıcılığının araşdırılması mühüm aktualıq kəsb etməyə başladı. Tədqiqatçılar qarşısında duran yeni vəzifələrdən biri də Y.Z.Talibzadə yaradıcılığının tədqiqi oldu.

Akademik Kamal Talibzadə “Aşkarlanmış həqiqət”⁶, “Axund Yusif Talibzadə”⁷, “Azərbaycanlı panislamist Axund Yusif”⁸, “Şaiqin “Sultana Quran aparılması” məqaləsi”⁹ kimi bir neçə qəzet məqaləsi və müsahibələri ilə Y.Z.Talibzadə irsinin obyektiv şəkildə tədqiqinə başlandı. Ə.Haşımoğlu, Ə.Bağirov və P.Əlioğlunun tərtib etdikləri “Hacı Zeynalabdin Tağıyev”¹⁰ toplusunda, N.Şəmsizadənin “Türk təfəkkürü məcrasında”¹¹,

¹ Rəhimov Ə.H. “Nadir şah”ın nadir tərcüməsi. “Bakı” qəz., 1 aprel 1969, № 77.

² Rəhimov Ə.H. N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərinin fars dilinə ilk tərcüməsi haqqında // Azərb. SSR EA xəbərləri, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1971, № 1, s. 9-22.

³ Yüzbaşov R., Məmmədov X. “Əfşar”ın ilk xəritəsi // “Elm və həyat” jurnalı, Bakı, 1972, № 3, s. 26-27.

⁴ Əliyev M. Yusif Ziya bəy Talibzadə. “Ulduz”, 1989, № 2 (262), s. 93-94.

⁵ Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının 60 illiyi münasibətilə. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin iclas protokolları (Fəxrəddin Cəfərovun təqdimatında) // “Azərbaycan arxivi”, 1985, № 1. s. 32-49.

⁶ Talibzadə K. Aşkarlanmış həqiqət. “Vətən səsi” qəz., Bakı, 14 mart 1991, № 11.

⁷ Talibzadə K.A. Axund Yusif Talibzadə. “Odlar yurdu” qəz., 10-17 sentyabr 1992, № 26.

⁸ Talibzadə K. Azərbaycanlı panislamist Axund Yusif. “Odlar yurdu” qəz., 24-30 sentyabr 1992, № 27.

⁹ Talibzadə Kamalın təqdimatında Abdulla Şaiqin “Sultana Quran aparılması” məqaləsi. “Elm” qəz., mart 1992, № 6 (403).

¹⁰ Hacı Zeynalabdin Tağıyev (Tərtib edənlər: Ə.Haşımoğlu, Ə.Bağirov, P.Əlioğlu). Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993, 144 s.

¹¹ Şəmsizadə N. Türk təfəkkürü məcrasında. Bakı: Təhsil, 1998

M.Sarvanın “Ulu Borçalı”¹ və “Borçalı alimləri”² kitablarında Y.Z.Talibzadə irsinin tədqiqinə müəyyən yer verildi. A.Əliyevanın “Tağıyeva həsr olunmuş kitabın müəllifi kimdir?”³ məqaləsində və “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük”⁴ monoqrafiyasında, eləcə də A.Rüstəmli-nin “Həqiqət”dən “Həqiqət”⁵, M.Süleymanlının “Abdulla Şaiqin türkçülü-yü”⁶, “İntizar qarşısında”⁷ başlıqlı yazılarında mövzuya dair bəzi mətləblərə aydınlıq gətirildi. Y.Qarayevin “Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzil-lər”⁸ adlı fundamental əsərində də Y.Z.Talibzadənin yaradıcılığına ümumi qiymət verildi.

V.M.Mahmudovanın “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında islam tarixinin bədii inkiası (Y.Z.Talibzadənin “Xalid ibn Vəlid”, “Ərmənusa”, M.M.Axundovun “Səd ibn Vəqqas” əsərləri əsasında)” mövzulu namizəd-lik dissertasiyası⁹ və “İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında”¹⁰ adlı monoqrafiyasında Y.Z.Talibzadənin dramaturji əsərlərinin elmi-tənqidi təh-lili verilmişdir. Onun bu monoqrafiyasında XX əsrin əvvəllərinin mədəni proseslərində fəal iştirak edən vətənpərvər ziyalılarımızın bədii və publisit-ik əsərləri təhlil edilir. Müəllif əsas elmi qənaətlərini Y.Z.Talibzadənin “Xalid ibn Vəlid”, “Ərmənusa” və M.M.Axundovun “Səd Vəqqas, yaxud fəthi-Qüdsiyyə” pyesləri üzrə təqdim etmişdir.

Son illərdə Y.Z.Talibzadənin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan mövzularda bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır ki, bunlar içərisində Ş.Vəliyevin “Fyuzat ədəbi məktəbi”¹¹, D.Seyidzadənin “Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstə-qilliyə aparan yollar”¹², S.Əliyevanın “Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin

¹ Sarvan (Sadıqov) M.O. Ulu Borçalı. Bakı: Elm, 1998,

² Sarvan (Sadıqov) M.O. Borçalı alimləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001

³ Əliyeva A. H.Z. Tağıyeva həsr olunmuş kitabın müəllifi kimdir? “Xalq” qəz., Bakı, 10 iyun 1999-cu il, № 41.

⁴ Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002

⁵ Rüstəmov A. “Həqiqət”dən “Həqiqət”ə. (Axund Yusif Talibzadənin “Həqiqət”, “İrşad” ilədir “Tərəqqi” məqaləsinin təqdimatı). “Həqiqət” qəz., 31 dekabr 1999

⁶ Süleymanlı M.A. Abdulla Şaiqin türkçülü-yü / “Mədəniyyət dünyası”, II buraxılış. Bakı: ADMİU, 2001, s. 53-59.

⁷ Süleymanlı M.A. İntizar qarşısında / “Mədəniyyət dünyası”, II buraxılış. Bakı: ADMİU, 2001, s. 19-21.

⁸ Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996

⁹ Mahmudova V.M. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında islam tarixinin bədii inkiası (Y.Z.Talibzadənin “Xalid ibn Vəlid”, “Ərmənusa”, M.M.Axundovun “Səd ibn Vəqqas” əsərləri əsasında). Filologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: AMEA, 1996

¹⁰ Mahmudova V.M. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı: Səda, 2006

¹¹ Vəliyev Ş. Fyuzat ədəbi məktəbi. B., 1999

¹² Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası “Kitab” cəmiyyəti, 1998

inkışafında islam dininin rolu”¹, T.Abdullayevanın “XX əsrin əvvəlləri Azər-baycan ədəbi-bədii fikrində qərbcilik meylləri”², Ə.Qardaşovun “Demokratik Respublika dövründə Azərbaycan mətbuatında islam mövzusu”³, N.Abdulla-yevanın “Milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında islamın yeri və rolu”⁴, G.İbrahimovanın “XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti”⁵, M.Süley-manlının “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kulturoloji fikri”⁶ mövzularında dissertasiyaları, xüsusilə qeyd edilməlidir.

Bu əsərlərdən başqa, tədqiq edilən dövrün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii, pedaqoji və publisistik irsinin araşdırıldığı ensiklopedik nəşrlər də vardır. XX əsrin əvvəllərinin kulturoloji fikir tarixinin müxtəlif məsələ-ləri yaxın keçmişdə saxtalaşdırıldığından və qəsdən təhrif olunduğundan, həmçinin bu dövrün bir çox problemləri indiyədək lazımınca araşdırılmadı-ğından bu toplu və ensiklopediyalarda verilən məqalələrin böyük əksəriy-yəti tədqiqat xarakteri daşıyır və yeni elmi baxışı özündə əks etdirir. Bunlar içərisində iki cildlik “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”⁷, iki cildlik “Parlamentin stenoqrafik hesabatları”⁸, “Azərbaycan publisistika-sı antologiyası”⁹, “Füyuzat (1906-1907)”¹⁰, habelə Türkiyədə toplu halında

¹Balayev A. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı: Adiloğlu, 2011

² Abdullayeva T.M. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində qərbcilik meylləri. Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2007

³ Qardaşov Ə.Ə. Demokratik Respublika dövründə Azərbaycan mətbuatında islam mövzusu: Fəl. elm. nam. ... dis avtoref. Bakı, 2009

⁴ Abdullayeva N.Ə. Milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında islamın yeri və rolu. Fəlsəfə üzrə fəl. dok. ... dis. avtoref. Bakı, AMEA, 2010

⁵ İbrahimova G.İ. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti: Siyasi elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2011.

⁶ Süleymanlı M.A. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Nafta-Press”, 2010

⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005

⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (I kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998

⁹ Azərbaycan publisistikası antologiyası (Tərtib edən: C.Bəydili-Məmmədov). Bakı: Şəqr-Qərb, 2007

¹⁰ Füyuzat (1906-1907). Transliterasiya edənə, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi O.Bayramlı. Bakı: Çəşoğlu, 2006

çap edilmiş üç cildlik “Azərbaycan yurd bilgisi”¹ və on yeddi cildlik “Türk yurdu”² dərgiləri mövzuya dair çox dəyərli məlumatlarla zəngindir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiyada kulturoloji fikrin elmi-nəzəri qənaətlərindən, mövzu ilə bağlı tədqiqat müəlliflərinin fikir və mülahizələrindən, analoji araşdırmaların təcrübə və nəticələrindən istifadə edilmişdir. Habelə dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazasını arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, çoxcildlik toplular və ensiklopedik nəşrlər təşkil etmişdir. Tədqiqat prosesində Azərbaycan və Türkiyədə çap olunmuş müxtəlif qəzetlər və jurnallar, o cümlədən “Əkinçi”, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, “Azərbaycan”, “Türk yurdu”, “Odlu Yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” (Ankara) və s. mətbu nəşrlər nəzərdən keçirilmişdir. Problemə aid Azərbaycan dilində əski əlifba ilə nəşr olunmuş materiallar müəllif tərəfindən latın qrafikalı müasir Azərbaycan əlifbasına çevrilmiş və tədqiqat işində istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi Y.Z.Talibzadənin həyat və fəaliyyətini, onun elmi, mədəni, dini, dramaturji və publisistik yaradıcılığını tədqiq etmək, Azərbaycan kulturoloji fikri tarixindəki yeri və rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Habelə Y.Z.Talibzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətini və kulturoloji irsini XX əsrin ilk iki onilliyini əhatə edən tarixi dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələri fonunda öyrənmək, üzə çıxarmaq və müqayisəli təhlillər yolu ilə elmi-tənqidi baxımdan dəyərləndirmək dissertasiya işinin əsas məqsədlərindəndir. İctimai-mədəni və hərbi fəaliyyətini əsasən paralel davam etdirən Y.Z.Talibzadənin şəxsiyyətini və kulturoloji baxışlarını türk-müsəlman dünyası kontekstində təhlil etmək də tədqiqatın əsas məqsədlərindən birini təşkil edir.

Y.Z.Talibzadənin zəngin həyat təcrübəsinin və kulturoloji görüşlərinin mənimsənilməsi və bu irsdən yeni nəslin milli-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirilməsində yararlanmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı əsas vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Y.Z.Talibzadənin kulturoloji baxışlarını şərtləndirən ictimai-mədəni mühitin səciyyəvi cəhətlərinin araşdırmaq;
- Y.Z.Talibzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında Tiflis mədəni mühitinin nə kimi rol oynadığını müəyyənləşdirmək. Habelə İrandakı təhsil

¹ Azərbaycan Yurt Bilgisi. 3 ciltte: I c. (456 s.), II c. (472 s.), III c. (566 s.). İstanbul (tarixsiz).

² Türk Yurdu (yeni harflerle basımı). 17 ciltte, 1-17-ci ciltler (1911-1931-ci illerde çıkan sayıların külliyyatı). Ankara: Tutubay Yayınları, 1999-2001.

illərinin onun gələcək yaradıcılığında təsirlərini təhlil etmək və bu yöndəki inkişaf prosesinin məhz hansı zəmində baş verdiyini və hansı tarixi qaynaqlar üzərində təşəkkül tapdığını aydınlaşdırmaq;

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı milli həmrəylik və xeyriyyəçilik hərəkatının Y.Z.Talibzadənin türkçülük və islamçılıq istiqamətli fəaliyyətlərinə təsirini öyrənmək. Y.Z.Talibzadənin milli həmrəylik məqsədli çalışmalarında XX əsrin əvvəllərinin mədəni mühitini formalaşdıran kulturoloji faktorların oynadığı rolu tədqiq etmək;

- Türkiyə ictimai-siyasi və mədəni mühitinin Y.Z.Talibzadənin ittihadçılıq yönündəki fəaliyyətinə təsirlərini üzə çıxarmaq;

- Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycandakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin fəaliyyəti fonunda “Yeni İslam” cəmiyyətinin proqramının mahiyyətini açmaq;

- Milli oyanış və yeniləşmə prosesində Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyətinin əsas aspektlərinə diqqət yetirmək. Onun mədəni və dini fəaliyyətini milli özünüdərk kontekstində qiymətləndirmək;

- Dövrün aktual problemlərindən biri olan qadın tərbiyəsi sahəsində Y.Z.Talibzadənin pedaqoji fəaliyyətinin əhəmiyyətinə və mahiyyətinə aydınlıq gətirmək. Ailə və qadın probleminə dair yazdığı publisistik məqalələrin xarakterik xüsusiyyətlərini açmaq. Habelə, Y.Z.Talibzadənin tərcüməçilik fəaliyyətinin maarifçilik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək;

- Y.Z.Talibzadənin dini-kulturoloji yaradıcılığının mütərəqqi xüsusiyyətləri ilə modernist Azərbaycan ziyalılarının islahatçılıq təmayüllərinin müqayisəli təhlilini vermək. İslamın elm və mədəniyyət dini kimi təbliğində Y.Z.Talibzadənin mövqeyini təhlil etmək;

- Y.Z.Talibzadənin ədəbi-mədəni irsindəki dini-mənəvi motivlərin və onun dram əsərlərindəki humanist və demokratik ideyaların mahiyyətini dərinlən öyrənmək;

- Y.Z.Talibzadənin türk-islam birliyi uğrunda mübarizəsini dövrün hərbi-siyasi konfliktləri kontekstində araşdırmaq. Onun Osmanlı ordusu tərkibində Balkan müharibəsindəki, I Dünya müharibəsi dövründə Güney Azərbaycandakı və Qafqaz İslam Ordusundakı fəaliyyətlərini tədqiq etmək. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Naxçıvanın hərbi komissarı kimi gördüyü işlərin və ən nəhayət Türküstan milli hərəkatında xidmətlərinin tarixi-kulturoloji mahiyyətini açmaq. Y.Z.Talibzadənin mədəni birlik ideyalarından orta q milli-mənəvi ideyalara kimi inkişaf edən dünyagörüşünün elmi-tənqidi və müqayisəli təhlillərini vermək.

Dissertasiyanın metodoloji əsası. Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını tarixilik, varislik, məntiqilik, sistemlilik və müqayisəli təhlil

prinsipləri təşkil edir. Sistemli kulturoloji təhlil, mədəni hadisələri real həyat dialektikasından qoparılmış, mücərrəd şərh və izahlar şəklində deyil, onları dünya sivilizasiyasının mütərəqqi təmayüllərinin, xoşməramlı məqsədlərinin, tarixi qanunauyğunluqlarının, bəşəri meyarların və milli inkişafın tələblərindən çıxış edərək real qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün tədqiqatda bu metodologiyaya daha geniş yer verilmişdir. Çoxsaylı mənbələr əsasında yazılmış tədqiqatda konkret tarixi fakt və təhlillərə istinad edilmişdir. Tarixi hadisə və proseslərin işıqlandırılmasında xronoloji ardıcılığın saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, bütün mənbələrə elmi-tənqidi yanaşma metodundan istifadə edilmişdir. Dissertasiyada Y.Z.Talibzadənin kulturoloji irsi ümumbəşəri və milli-mədəni proseslər fonunda araşdırılır, onun iştirakçısı olduğu, ictimai, siyasi və hərbi hadisələr tarixi şərait kontekstində öyrənilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından iyirmi il keçməsinə baxmayaraq müştərək dini və milli dəyərlərimizin mühafizəsi, istiqlalyyətimiz və milli dövlətçiliyimiz uğrunda mübarizə tarixinin sovet təhriflərindən, saxtalaşdırmalarından təmizlənməsi işi hələ də tamamilə başa çatdırılmamışdır. O cümlədən, mövzuya dair bəzi araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq Y.Z.Talibzadənin həyat və fəaliyyətinin, onun yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi işini də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Xüsusilə də, qeyd edilməlidir ki, mövzuya dair yazılmış məqalələrin çoxu sistemli tədqiqatlara, ilk mənbələrə, arxiv sənədlərinə deyil, xatirələrə, subyektiv mülahizələrə əsaslanmışdır. XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətinin fəaliyyəti geniş işıqlandırıldığı halda Y.Z.Talibzadənin həyat və fəaliyyəti, demək olar ki, kölgədə qalmışdır. Bundan əlavə, Y.Z.Talibzadənin dünyagörüşündə öz təsirlərini buraxması baxımından Tiflis, Xorasan, İstanbul və Bakının tarixi-mədəni və ictimai-siyasi mühitləri hərtərəfli və dərinlənən araşdırılmamışdır. Y.Z.Talibzadənin fəaliyyəti Qafqaz, Cənubi Azərbaycan, Anadolu və Türkünstan da daxil olmaqla bütün Türk dünyasının tarixi, siyasi və mədəni hadisələri kontekstində öyrənilməmişdir. Y.Z.Talibzadənin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli-mədəni intibahındakı fəaliyyəti, habelə onun Osmanlı ordusunda, Qafqaz İslam Ordusunda və Basmacılar hərəkatı dövründəki hərbi xidmətləri öz obyektiv elmi-tənqidi qiymətini almamışdır.

Qeyd edək ki, son illərin kulturoloji istiqamətli tədqiqatlarında Y.Z.Talibzadənin kulturoloji irsi ayrıca tədqiq edilməsə də, ümumilikdə bu əsərlərin bir qisminə Azərbaycan kulturoloji fikrinə dair məsələlərə yer

verilmişdir. O cümlədən, F.Qasımzadə¹, R.Mehdiyev², S.Xəlilov³, Y.Mahmudov⁴, F.Məmmədov⁵, N.Cəfərov⁶, A.Şükürov⁷, N.Həsənzadə⁸, S.Məmmədəliyeva⁹, R.Aslanova¹⁰, R.Məmmədova¹¹, Ə.Tağıyev¹², Ş.Bünyatova¹³, N.Axundov¹⁴, K.Bünyadzadə¹⁵, M.Manafova¹⁶, S.Məmmədova¹⁷, X.Sofiyev¹⁸, və digər tədqiqatçıların yazılarında və M.Süleymanlı¹⁹, Ç.Abdullayev¹, N.Əfəndiyeva², S.Əliyeva³,

¹ Qasımzadə F. Bir daha kulturologiya məsələlərinə dair // “Simurq” (kulturoloji jurnal), 2008, № 1, s. 29-35.

² Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2009, № 4, s. 9-32.

Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010

³ Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: Adiloğlu, 2009

Xəlilov S.S. Milli istiqlal və sosial ədalət ideallarının uzlaşdırılması yolu // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2010, № 2 (30), s. 12-17.

Xəlilov S.S. Elmşünaslığa giriş. Bakı: Çarşoğlu, 2010, 446 s.

⁴ Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: 1996 (təkrar nəşr – 2007)

⁵ Məmmədov F. Kulturologiya effektivli həyat və fəaliyyətə aparıcı yol kimi (təriflər, düsturlar, mədəniyyət müddəaları, ayırı-ayırı məqalə, möruzə və çıxışlar). Bakı: Çıraq, 2008
Мамедов Ф.Т. Культурология (Вопросы теории и истории). Учебного пособия. Баку: «Абилов, Зейналов и сыновья», 2002

Мамедов Ф.Т. Культура управления. Опыт зарубежных стран. Баку: «Аростроф» Чар Еви, 2009

⁶ Cəfərov N. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. Bakı: BDU, 2000.

Cəfərov N. Mədəni-etnik birlikdən siyasi birliyə doğru: Bu inteqrasiya dil və əlifba faktorundan keçir. “Mədəniyyət” qəz., 18 dekabr 2008-ci il, № 98.

⁷ Şükürov A. Kulturologiya (Dərslik). Bakı: Aqiloğlu

⁸ Həsənzadə N. Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi). Dərslik. Bakı: 2005

⁹ <http://www.mct.gov.az/?/az/content/157> Məmmədəliyeva S. Qloballaşma dövründə mədəniyyət.

¹⁰ Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004

Aslanova R. Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı: Nurlan, 2007

¹¹ Məmmədova R. Milli özünəməxsusluğa dair / “Kulturologiya və insan kapitalı” Respublika Kulturoloji Konfransının materialları, Bakı: Simurq Mədəniyyət Assosiasiyası, 2011, s. 36-41.

¹² Tağıyev Ə., Əliyev Q. Kulturologiya (Dərs vəsaiti). Bakı: Təbib, 1997, 96

¹³ Bünyatova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı "Elmi", 2012 il

¹⁴ Axundov N. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1965

¹⁵ Bünyadzadə K. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. Bakı: Çarşoğlu, 2010

¹⁶ Manafova M. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: “Təbib”, 2006

¹⁷ Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi (dərslik). Bakı: ADMİU, 2006

¹⁸ Sofiyev X.Ə. Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ocaq, 2004

¹⁹ Süleymanlı M.A. M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan mədəniyyəti: Sənəşünaslıq nam. ... dis. Bakı: 2000

Süleymanlı M.A. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar. Bakı: “Litterpress”, 2008

F.Məmmədova⁴, İ.Əliyeva⁵, A.Haqverdiyev⁶, Y.Əliyeva⁷, Z.Cəfərzadə⁸, O.Mehdizadə⁹ kimi kulturoloqların mədəniyyətin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş dissertasiyalarında XX əsrin əvvəllərinin kulturoloji irsinə dair müəyyən təhlillər də yer almışdır. Lakin bu tədqiqatların çox az bir qisminə Y.Z.Talibzadənin həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarına toxunulmuşdur.

Y.Z.Talibzadənin həyat və yaradıcılığının araşdırılması yönündə müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, bu mövzu indiyədək kulturoloji kontekstdə sistemli və monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. İddiaçının “Yusif Ziya Talibzadənin həyatı və mühiti (1877-1923)” adlı monoqrafiyasında Y.Z.Talibzadə irsi işıqlandırılrsa da mövzu ilk dəfə olaraq yalnız bu dissertasiyada kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi də problemə belə bir sistemli kulturoloji yanaşma ilə müəyyən olunmuş və əsasən aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İlk dəfə olaraq Y.Z.Talibzadənin həyat və yaradıcılığı bütövlükdə Azərbaycan kulturoloji fikri kontekstində öyrənilmişdir. Y.Z.Talibzadənin də iştirakçısı olduğu ictimai-siyasi və elmi-mədəni proseslər Rusiya, İran və Türkiyədə cərəyan edən inqilabi hadisələrlə əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır.

Süleymanlı M.A. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Nafta-Press”, 2010

¹ Abdullayev Ç.Ə. Alman-Azərbaycan mədəni əlaqələri: Kulturologiya elm. dok. ... dis. Bakı, 2009

² Əfəndiyeva N. Azərbaycanlı özünüdərk və özünüidentifikasiyanın kulturoloji-fəlsəfi problemləri qloballaşma kontekstində. Kulturologiya elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı: ADMİU, 2008

³ Əliyeva S.A. Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında islam dininin rolu: Kulturologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, ADMİU, 2005,

⁴ Məmmədova F.R. Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi. Bakı: Elm, 2006
Məmmədova F.R. Azərbaycan mühacirətinin elmi-nəzəri tədqiqatlarında dil kulturoloji baxışlar kontekstində. Kulturologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: 2007

⁵ Əliyeva İ.H. Azərbaycan bayramları və milli-mənəvi dəyərlərimiz: Kulturologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: 2004

⁶ Haqverdiyev A.A. Müstəqil Azərbaycan mədəniyyətinin aktual problemləri. Kulturologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: ADMİU, 2005,

⁷ Əliyeva Y.A. Azərbaycanda kulturoloji fikrin tarixi inkişaf mərhələləri. Kulturologiya elm. nam. ... dis. Bakı, ADMİU, 2007

⁸ Cəfərzadə Z.N. Şərqi mədəniyyətlərinin tarixi tipologiyasının metodoloji problemləri. Kulturologiya elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı: 2008

⁹ Mehdizadə O. Mədəniyyət və insan haqları (kulturoloji analiz): Kulturologiya üzrə fəl. ... dis. Bakı, ADMİU-nun kitabxanası, 2011

Y.Z.Talibzadənin kulturoloji baxışlarının formalaşmasına təsir göstərmiş ictimai-mədəni mühitin səciyyəvi cəhətlərinin elmi-tənqidi təhlili verilmişdir;

2. Tiflis mədəni mühitinin Y.Z.Talibzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında oynadığı rol ilk dəfə olaraq elmi şəkildə təhlil edilmişdir. Xorasan ictimai mühitinin və orada aldığı təhsilin Y.Z.Talibzadənin sonrakı fəaliyyətindəki təzahürləri öyrənilmişdir. Onun Bakı mədəni mühitindəki fəaliyyətinin hansı zəmində inkişaf etdiyi və yaradıcılığının hansı tarixi qaynaqlar üzərində təşəkkül tapdığı aydınlaşdırılmışdır;

3. Y.Z.Talibzadənin ictimai-siyasi və pedaqoji fəaliyyəti, ədəbi-bədii və kulturoloji yaradıcılığı təcrid edilmiş şəkildə deyil, dövrün mədəni prosesləri kontekstində araşdırılmış və Azərbaycan, Türkiyə və Orta Asiyadakı türkçülük və islamçılıq hərəkatları fonunda təqdim edilmişdir. Belə bir yanaşma tərzii isə müəllifə Y.Z.Talibzadənin türk-islam mədəniyyəti tarixindəki yerinin obyektiv işıqlandırmasına imkan vermişdir;

4. Y.Z.Talibzadənin ittihadçılıq yönündəki fəaliyyətində Türkiyə ictimai-siyasi və mədəni mühitinin təsirləri araşdırılmışdır. Y.Z.Talibzadənin milli ideallar uğrunda mübarizəsi dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələri ilə vəhdətdə təhlil edilərkən onun H.Z.Tağıyev, N.Nərimanov, Ənvər Paşa kimi şəxsiyyətlərlə olan münasibətlərinə xüsusi önəm verilmişdir. Dissertasiyadakı şərh və təhlillərin mümkün qədər xronoloji ardıcılıqla verilməsi Y.Z.Talibzadə haqqındakı bilgisizliyin aradan qaldırılması işinə də xidmət etmişdir;

5. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı milli həmrəylik və xeyriyyəçilik hərəkatının Y.Z.Talibzadənin türkçülük və islamçılıq istiqamətli fəaliyyətlərinə təsirləri öyrənilmiş, habelə onun milli həmrəylik məqsədli çalışmalarında həmin dövrün mədəni mühitini formalaşdıran kulturoloji faktorların oynadığı rol tədqiq edilmişdir;

6. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətindəki dini-isləhatçılıq təmayülləri və ziyalıların bu sahədəki fəaliyyətləri təhlil edilmiş və Y.Z.Talibzadənin bu proseslərə münasibətinə aydınlıq gətirilmişdir. Y.Z.Talibzadənin dini-kulturoloji yaradıcılığının mütərəqqi xüsusiyyətləri ilə Azərbaycanda ziyalıların isləhatçılıq təmayüllərinin müqayisəli təhlili verilmişdir. İslam dünyasının mədəni tərəqqisinə yönəlmiş dini-isləhatçılıq təşəbbüslərinin Azərbaycan cəmiyyətindəki təzahürlərinə diqqət yetirilmiş, islam dininə göstərilən qərəzli mövqelərə qarşı Y.Z.Talibzadənin fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Y.Z.Talibzadənin mövqeyi Azərbaycan ziyalılarının bu sahədəki fəaliyyətləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş və əldə edilmiş nəticələr sonrakı tarixi proseslər fonunda qiymətləndirilmişdir.

7. Milli oyanış və yeniləşmə prosesində Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyətinin əsas aspektlərinə diqqət yetirilmiş, onun mədəni və dini fəaliyyəti milli özünüdərk kontekstində qiymətləndirilmişdir. Y.Z.Talibzadənin ədəbi-mədəni irsindəki dini-mənəvi motivlərin və onun dram əsərlərindəki humanist və demokratik ideyaların mahiyyəti araşdırılmışdır;

8. İslamın elm və mədəniyyət dini kimi təbliğində Y.Z.Talibzadənin mövqeyi şərh və təhlil olunmuşdur. İdeya müəllifi Y.Z.Talibzadə olan “Yeni İslam” cəmiyyətinin proqramının mahiyyəti Azərbaycandakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin fəaliyyəti fonunda təhlil edilmişdir;

9. Dövrün aktual problemlərindən biri olan gender problemi sahəsində Y.Z.Talibzadənin pedaqoji fəaliyyətinin əhəmiyyətinə və mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Ailə və qadın probleminə dair yazdığı publisistik məqalələrin xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, habelə tərcüməçilik fəaliyyətinin maarifçilik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir;

10. Y.Z.Talibzadənin mədəni birlik ideyalarından ortaq milli-mənəvi ideallara kimi inkişaf edən dünyagörüşünün elmi-tənqidi və müqayisəli təhlilləri verilmişdir. Y.Z.Talibzadənin türk-islam birliyi uğrunda mübarizəsi dövrün hərbi-siyasi konfliktləri kontekstində araşdırılmış, onun Osmanlı ordusu tərkibində Balkan müharibəsindəki, I Dünya müharibəsi dövründə Güney Azərbaycandakı, Qafqaz İslam Ordusundakı fəaliyyətləri, habelə sovet hakimiyyətinin ilk illərində Naxçıvanın hərbi komissarı kimi gördüyü işlər və Türkünstan milli hərəkatındakı xidmətləri tarixi-kulturoloji baxımdan ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Araşdırma zamanı əldə olunan ümumiləşdirilmiş elmi qənaət və nəticələr qazanılmış tarixi təcrübənin tətbiqi baxımından praktiki mahiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi təhlil istiqamətləri, nəzəri yanaşma və araşdırma üsulları baxımından isə sonrakı dövrün tədqiqatları üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiya işi təkcə kulturoloqlar üçün deyil, həmçinin mədəniyyətin müxtəlif problemlərini araşdıran tədqiqatçılar üçün də faydalı bir elmi mənbə rolunu oynaya bilər. Araşdırma zamanı əldə edilmiş elmi nəticələrdən “Kulturologiya”, “Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi”, “Tətbiqi kulturologiya” və s. fənlərin, habelə mədəniyyətlə bağlı kursların tədrisində, humanitar profilli ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq dərəcə proqramlarında istifadə etmək olar. Dissertasiyanın elmi qənaətlərindən həm də qloballaşma prosesinin mənfi təzahürlərinin aradan qaldırılmasında tarixi təcrübədən bəhrələnmək məqsədi ilə də faydalanmaq mümkündür.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “İncəsənətin qarşılıqlı

əlaqələri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistanda nəşr edilən müxtəlif toplu və jurnallarda (AMEA-nın “Xəbərləri”, “İncəsənət və mədəniyyət problemləri”, “Mədəniyyət dünyası”, “Qobustan”, “Müasir mədəniyyətşünaslıq”, “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiyası”, “Musiqi dünyası”, “Sosyoloji Yıllığı”, “Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi” və s.) dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Habelə beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumlarda doktorantın mövzu üzərindəki axtarışlarını əks etdirən məruzələri dinlənilmişdir. O cümlədən, işin əsas məzmunu “Türkmənistan: Altun əsrin muzeyləri” (Aşqabad, 2007), “100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi” (İstanbul, 2008), “Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər” (Bakı, 2008), “Azərbaycan xalqının milli özünütdədiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri” (Bakı, 2010), “Bir Fikir Hərəkatının Yüz Yılı. Türk Ocakları” (İstanbul, 2012) adlı beynəlxalq konfransların və “Kulturoloqların II Milli Forumunun” (Bakı, 2010) materiallarında öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda tədqiqat mövzusu dissertantın üç monoqrafiyasında (“Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958)” (2003), “Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923)” (2005), “Abdulla Şaiq. Arazdan Turana. Çapa hazırlayan, tərtibçi və qeydlərin müəllifi: Minaxanım Əsədli) (2003) işıqlandırılmışdır. Eləcə də həmmüəllifi olduğu “Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi” (2006) və “Beynəlxalq mədəni əlaqələr” (2008) dərsləklərində mövzuya dair bilgilər də qismən yer almışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqatın quruluşu və həcmi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyəsət heyətinin qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları”na uyğun olaraq hazırlanmışdır. Dissertasiya işi giriş, beş fəsil, on bir yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, nəzəri-praktik əhəmiyyəti göstərilir, işin aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Y.Z.Talıbzadənin kulturoloji baxışlarını şərtləndirən ictimai-mədəni mühit”** başlıqlı ilk fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Burada Tiflis mədəni mühitinin XIX əsrin sonlarındakı ümumi səciyyəsi verilir. Y.Z.Talıbzadənin dünyagörüşünə təsir edən əsas amillər tədqiq

edilir. Tiflis mədəni mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərinin Y.Z.Talıbzadənin dünyagörüşünə təsirləri öyrənilir. Y.Z.Talıbzadənin İrandakı təhsil illəri haqqında ətraflı məlumat verilir və Bakıya gəlişinin səbəbləri açıqlanır. XX əsrin ilk illərində Bakıdakı yeni tarixi şəraitin xarakteristikası verilir və milli-mədəni prosesin fəal iştirakçısına çevrilən Y.Z.Talıbzadənin əsas fəaliyyət istiqamətləri araşdırılır.

Birinci fəslin “XIX əsrin sonlarında Tiflis mədəni mühitinin ümumi səciyyəsi və Y.Z.Talıbzadənin dünyagörüşünə təsir edən əsas amillər”

(1.1) adlanan ilk paragrafında qeyd olunur ki, Yusif Ziyanın gələcək həyatında Tiflis mühitindəki mütərəqqi xarakterli hadisələrin nə kimi əhəmiyyət daşıdığını şərh etməkdən məqsəd bir tərəfdən onun dünyagörüşünü formalaşdıran təhsil sisteminə, digər tərəfdən isə islami və türkçü əqidə sahibi kimi yetişməsinə təsir göstərmiş amilləri aydınlaşdırmağa çalışmaqdan ibarətdir. Çünki çarizmin siyasətinin üzdə olan, görünən, müəyyən mənada xalqların maariflənməsinə şərait yaradan tərəfləri ilə yanaşı, həm də qərəzli münasibətdən, işğalçı niyyətdən irəli gələn gözəgörünməz, gizlin yönləri də var idi. Çox vaxt da cəmiyyət həyatındakı müsbət dəyişikliklər dar, məhdud çərçivələrdə – məmurular və ziyalılar mühitində müşahidə olunurdu. Yusif Ziyanın da uşaqılıq illəri belə bir mühitdə keçmişdir

Talıbzadələr ailəsinin maddi təminatı və təhsili baxımından əlverişli olan bu şərait başqa bir tərəfdən Yusif Ziyanın gələcək milli azadlıq mübarizəsi üçün də müəyyən mənada zəmin yaratmışdır. Siyasi yetkinlik dövrünə qədəm qoyduqca Yusif Ziya aydın başa düşürdü ki, ilk baxışda çarizmin xoşməramlı görünən mədəni tədbirləri arxasında tamamilə fərqli niyyətlər dururdu. Məhdud maarifçilik fəaliyyətləri ilə yanaşı, milli intibah və birliyi çətinləşdirəcək tədbirlər də unudulmurdu.

O dövrün din xadimlərində öz xalqının ədəbiyyatına, dilinə qüvvətli maraq, təbii sevgi və coşğun həvəs o qədər güclü idi ki, onları hətta dini əqidələrinə zidd olan müasirləri M.F.Axundovla da yaxınlaşdırmışdı. Onlardakı milli hisslər Ə.Hüseynzadə və nə qədər uşaq olsa da Y.Z.Talıbzadəyə də təsir etmiş, onları da M.F.Axundov komediyalarının dilinə, milli ruhuna bağlamışdır. Ə.Hüseynzadə sonralar bu haqda yazırdı: “Qafqaz türkcəsilə qayət gözəl vəpsixoloji komediyalar yazmış olan bu zat Qafqazda əcəm lisanının zərərinə olaraq türkcəyi oyandıranların başında bulunuyordu”¹.

¹Bayramlı O. Ə.Hüseynzadə və Şeyx Əhməd Səlyani / “Mədəniyyət dünyası”, VIII buraxılış. Bakı: ADMİU, 2004, s.33

Sonrakı illərdə təhsilini ərəb və fars dillərində davam etdirməsinə baxmayaraq, Y.Z.Talibzadənin türkcəyə və türkcülüyə bağlılıq duymasında atasının və onun ailə dostları olan M.F.Axundov və Ş.Ə.Səlyaninin təsiri şübhəsizdir. Çünki “İran və rus mədəniyyətlərinin təsiri altında yetişmiş bu iki istedadlı şəxsiyyət öz mədəniyyətlərini az-çox anlamış kimsələrdi”¹.

Ümumiyyətlə, Y.Z.Talibzadənin milli düşüncələrini tərbiyə edən, onu hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişdirən ilk məktəb Tiflis mədəni mühiti olmuşdur. Bu illər əslində onun mənəvi yetkinləşmə illəri olmuşdur. O, öz müşahidələri və mütaliəsi ilə yaşadığı bu mühit sayəsində daxili bir inkişaf keçirmişdir ki, ilk müəllimləri də atası və onu əhatə edən Azərbaycan ziyalıları olmuşdur.

Birinci fəslin **“Yeni tarixi şərait və Y.Z.Talibzadə milli-mədəni prosesin iştirakçısı kimi”**(1.2)adlanan II paragrafında qeyd olunur ki, Azərbaycan milli-ictimai fikrində türkcülük, islamçılıq və müasirlik düşüncəsinin formalaşdırılmasında XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji proseslər mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda əsasən XIX əsrin ikinci yarısından başlanan yeniləşmə prosesinin XX əsrin əvvəllərində milli-mədəni intibahla yekunlaşmasında da ziyalı amili həmişə ön planda durmuşdur ki, belə bir tərəqqi prosesində Y.Z.Talibzadənin də özünəməxsus yeri olmuşdur.

Y.Z.Talibzadə də çox hallarda A.Şaiqlə demək olar ki, eyni sahələrdə çalışmasına, eyni mətbuat orqanlarında publisistik yazılarla çıxış etməsinə baxmayaraq, o dini mövzulara üstünlük vermiş, pedaqoji və publisistik fəaliyyətində bu xətti əsas götürmüşdür. O, müəllifi olduğu və islam dininə, dilçiliyə, təlim-tərbiyəyə həsr etdiyi “Müəllimüş-şəriə”, “Təəllümüş-şəriə”, “Həqiqəti-islam”, “Hədiyyeyi-nisvan”, “Tərtibi-beyti-islam”, “Türk lisanında sərf və nümunələr”, “İslam tarixi və tarixi ənbiyaya dair məkanlarının nəqşəsi və islam məmləkətlərinin xəritəsi” və s. elmi əsərlərində də bu ana xəttə sadıq qalmışdır. “Şərqi-rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Füyuzat”, “Azərbaycan” və s. dövrü nəşrlərdə dini, ictimai-siyasi mövzularda, ədəbiyyata və maarifə dair məqalələr dərc etdirmiş Y.Z.Talibzadə eyni zamanda N.Nərimanovun “Nadir Şah” tarixi faciəsini fars dilinə çevirmiş, “Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərçümeyi-hal”-nı və habelə dini mövzulu bir neçə dram əsəri yazmışdır.

Y.Z.Talibzadənin əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi fəaliyyətində islam dini əqidəsi, islam ittihadı, ümmətçilik düşüncəsi özünü qabarıq büruzə versə

¹Yenə orada s. 32

də, Türkiyə ilə müntəzəm əlaqələrinin yaranmasında sonra (xüsusilə, panislamizmin öz yerini pantürkizmə buraxmasından sonra) onda türkçülük və turançılıq idealları uğrunda mübarizə əzmi də müşahidə olunmağa başlayır.

II fəsil **“Dini birlik və milli həmrəylik hərəkətində Y.Z.Talibzadənin əsas fəaliyyət istiqamətləri”** adlanır. Üç paragrafdan ibarət olan bu fəsildə XX əsrin əvvəllərinin mədəni mühitini formalaşdıran kulturoloji faktorlar müəyyənləşdirilir. Y.Z.Talibzadənin milli həmrəylik uğrunda göstərdiyi fəaliyyətlərdən bəhs edilir. Türkiyə mədəni-ictimai mühitinin Y.Z.Talibzadənin siyasi baxışlarına göstərdiyi təsirlər öyrənilir və onun türk və islam birliyi istiqamətindəki fəaliyyəti tədqiq olunur. Habelə onun dini çalışmaları Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin fəaliyyəti fonunda öyrənilir, “Yeni İslam” cəmiyyətinin yaradılması üçün göstərdiyi təşəbbüslər nəzərdən keçirilir, bu məqsədlə hazırladığı proqramın əsas məqsədləri açıqlanır.

İkinci fəslin birinci paragrafı **“XX əsrin əvvəllərinin mədəni mühitini formalaşdıran kulturoloji faktorlar və Y.Z.Talibzadənin milli həmrəylik məqsədli çalışmaları”(2.1)** adlanır. Burada qeyd olunur ki, Çar Rusiyası imperiya daxilində yaşayan xalqları mənəvi-psixoloji təzyiqlərin köməyi ilə öz hüdudları çərçivəsində “əritmək” siyasəti güdüdü. Ona görə də “türkdilli xalqlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri milli dildə təhsil almaq, milli mətbuat və ədəbiyyatlarını yaratmaq və s. sahələrdə amansız təzyiqlərlə qarşılaşdılar”¹Ruslaşmanı dövlət siyasəti kimi inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuş Rusiya 1830-cu ildə başqa xalqların nümayəndələrindən rus meylli ziyalı hazırlamaq planlarını ortaya qoymuşdu. Bu məqsədlə həmin il “rus-tatar” məktəbləri açılmağa başladı. XIX əsrin ortalarında isə Qori seminariyası açıldı.

Bu mənada 1905-ci il inqilabı Azərbaycan türkləri üçün mühüm hərəkətlərin başlanğıcı oldu. Azərbaycan türkləri ədəbiyyat, teatr, musiqi və təhsildə olduğu kimi sosial və siyasi sahədə də irəliləməyə başlamışdılar. Bilavasitə milli mətbuatın yardımı ilə siyasi, sosial və milli fikirlər də inkişaf edirdi. Mətbuatda başlıca olaraq aşağıdakı meyllər üstünlük təşkil edirdi: üsuli-cədid yerləşdirmə, məhəllə, kənd və məscid məktəblərində farsca yerinə türkcə təhsilə keçilməsi və tədrisin modernləşdirilməsi; şiə və sünni dini idarələrini birləşdirmək, vəqflər idarəçilərini və din adamlarını xalqın səsi ilə seçmək; xeyriyyə dərnəkləri və nəşriyyatlar qurmaq; bələdiyyə və Duma seçimlərinə qatılmada türklərə qoyulan məhdudiyətləri aradan qaldırmaq üçün mübarizə aparmaq; müsəlmanların ruslarla bərabər

¹Mahmudova V.M. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı: Səda, 2006, s.11

haqlara sahib olması üçün çalışmaq¹. Belə bir meyli təsiri ilə 1905-ci ildə Azərbaycanda maarif dərnləri qurulmağa başlamışdı. H.Zərdabının böyük qeyrəti və məşhur zənginlərdən Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımı ilə təşkil edilən “Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi” yanında milli məktəblər açmaq və bu məktəblər üçün müəllimlər yetişdirmək məqsədilə “Nəşri Maarif Cəmiyyəti” qurulmuşdu. Bunun xaricində “Nicat”, “Səadət”, “Ədəb Yurdu”, “Səfa” kimi yarı siyasi, yarı mədəni cəmiyyətlər qurulmuşdu.

Mədəni tərəqqiyə, milli şüurun oyanmasına rəvac verən belə uğurlu hadisələrin əsas zəmini təbii ki, 1905-ci il hadisələrindən başlanırdı. İstər Rusiya müsəlmanları arasındakı islam birliyi təşəbbüsələrinin, istər İstanbulla yaranmış sıx əlaqələrin, istərsə də Azərbaycan cəmiyyəti daxilində formalaşmaqda olan həmrəylik yönü fəaliyyətlərin aparıcı qüvvəsi sayılan ziyalılar, o cümlədən Y.Z.Talibzadə 1905-ci ildən etibarən istək və məqsədlərini daha açıq şəkildə ifadə etməyə başlamışdılar.

Azərbaycan cəmiyyəti üçün dönüş nöqtəsi sayıla biləcək belə bir dövrdə Bakıya gələn Y.Z.Talibzadə Realni məktəbdə müəllim işləməklə yanaşı publisistik fəaliyyətlə də məşğul olur və onun dövrü mətbuatda, əsasən dini mövzularda olmaqla, bir sıra maarifçilik xarakterli yazıları dərc olunur.

Y.Z.Talibzadənin 1905-1906-cı illərdə Y.Z.Talibzadənin “Həyat” qəzetində çoxsaylı məqalələri, ərəb dilindən tərcümə edərək təqdim etdiyi yazıları, habelə onun tərtibatı ilə verilmiş xəritə və təqvimlər çap olunmuşdur. Bunlar içərisində “Hürriyyəti-dəyanətə cavab”, “Türk Azərbaycan ədəbiyyatı”, “İranda hürriyyət və qanun əsası”, “Vətsəmuəl bəhubillah cəmiən vəla təfriqə”, “Eydi-şərif-i-mübarək”, “Tiflis camaatına açıq məktub”, “Mütəəlimlərin halına bir nəzər”, “Rəsuli-əkrəmin ovsafı”, “Mövludi-nəbi”, “Realni məktəbinin təzə şagirdlər qəbulu”, “Hürriyyəti-dəyanətə cavab”, “Türk-Azərbaycan ədəbiyyatı”, “İstanbul səfərində gördüklərim”, “Hürriyyəti-dəyanətə cavab”, “İranda sədri-əzimin istefası”, “İranda hürriyyət və qanuni-əsası”, “Osmaniyyə məktəblərinin proqramları”, “Bakı realni məktəbində imtahan”, “Tarixi-təməddüni-islami”, “Yarımqıqlarımıza cavab” (F.Köçərlinin eyni adlı məqaləsinə cavab), “Himadın diyarı Bəhirayə getməsi”, “Təqvimi-şərqi” və “İslamın xəritəsi” (tərtib edən: Y.Z.Talibzadə), Qəzetin müxtəlif saylarında silsilə şəkildə çap olunmuş “Qəssan padşahları” (ərəb yazıçısı Cürcü Zeydanın “Fətatül vəssan” romanından tərcümə) və “Tarixül-təməddünül-islam” (Cürcü Zeydanın eyni adlı əsəri haqqında) və s. göstərə bilərik ki, bu yazıların əksəriyyəti həm də A.Şaiqin

¹Devlet N. Rusiya türklərinin milli mücadilə tarixi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1999, s.132

Mənzil Muzeyində mühafizə olunmaqdadır¹.

Bu dövrdə olur ki, islam ideyaları tərəfdarlarının bəziləri cəmiyyətin tərəqqisində dünyəvi elmlərin rolunu kifayət qədər dərk edə bilmirdilər. Bununla belə, radikal mövqeli din xadimlərdən fərqli olaraq, islam ideyalarının həyata mexaniki deyil, dövrə bir qədər uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqinin zəruriliyini dərk edib, məsələyə bu mövqedən yanaşanlar da var idi. Y.Z.Talıbzadə də məhz belə mütərəqqi fikirli din xadimlərindən olmuşdur ki, bunu onun həmin dövr yazıları da təsdiqləməkdədir. O, “Əmirxanyansa cavab”², “Müsəlmanlar və maarif”³, “Erkəklər və qadınlar” başlıqlı silsilə məqalələrində⁴ islam dininin mütərəqqi mahiyyəti, inkişafa açıq olması və bugün də müasir elmi-mədəni tərəqqiyə təkanverici bir qüdrət olması haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürmüşdür.

İkinci fəslin **“Türkiyə mədəni-ictimai mühitinin Y.Z.Talıbzadənin ittihadçılıq istiqamətli fəaliyyətinə təsirləri”(2.2)** adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki, Azərbaycan cəmiyyətinin milli oyanış prosesində yeni mərhələnin əsas təkanverici amillərindən biri Türkiyə ilə mənəvi bağlılıq və İstanbul mühitindən təsirlənmiş Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən Y.Z.Talıbzadənin millətçilik yönündə apardıqları təbliğat olmuşdur. Çar Rusiyasının qadağanlarına, əngəllərinə baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində Bakı ilə İstanbul arasında qüvvətli mənəvi əlaqələr qurulmuş və münasibətlər getdikcə daha da yaxınlaşmağa başlamışdı.

Milli varlığın qorunması, milli mədəniyyətin inkişafı və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolunda elm, maarif, mətbuatla yanaşı siyasi təşkilatların da son dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini düzgün dərk

¹ Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 1, aşağı rəf, IV sıra.

² Talıbzadə A.Y. Əmir Xanyansa cavab. “İrşad” qəz., 14 noyabr 1906-ci il, № 263.

³ Talıbzadə A.Y. Müsəlmanlar və maarif. “Tərəqqi” qəz., Bakı, 1909, 6 sentyabr, № 201.

⁴ Talıbzadə A.Y. Erkəklər və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin və əfradının təlim və tərbiyəsi // “Yeni Füyuzat”, 11 yanvar 1911-ci il, № 2, s. 4.

Talıbzadə A.Y. Erkəklərin və qadınların maddi təminatı // “Yeni Füyuzat”, 18 yanvar 1911-ci il, № 3, s. 5.

Talıbzadə A.Y. Erkək və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin vəzifəsi və təminatı // “Yeni Füyuzat”, 25 yanvar 1911-ci il, № 4, s. 5.

Talıbzadə A.Y. Erkək və qadınlar miyanında icra olunan nikahın surəti // “Yeni Füyuzat”, 1 fevral 1911-ci il, № 5, s. 9.

Talıbzadə A.Y. Erkəklər və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyəti İslam (məbəd). Bu cəmiyyətin əfradı və müqəssəsi // “Yeni Füyuzat”, 15 fevral 1911-ci il, № 6, s. 9.

Talıbzadə A.Y. Erkək və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin müxtəsər məramnaməsi // “Yeni Füyuzat”, 1 mart 1911-ci il, № 8, s. 7-8.

edən Y.Z.Talıbzadənin Azərbaycanla Türkiyə arasındakı qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsində özünəməxsus rolu olmuşdur. H.Z.Tağıyevin sifarişi ilə azəri türkcəsinə tərcümə edilmiş “Qurani-Kərim”in hədiyyə olaraq Osmanlı sultanı II Əbdül Həmidə məhz Y.Z.Talıbzadə tərəfindən göndərilməsi faktı isə onun cəmiyyətdəki mövqeyinin göstəricisi və H.Z.Tağıyev tərəfindən ona olan rəğbət və etibarın ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Bu mənada Azərbaycan cəmiyyətin islami əsaslar üzərində tərəqqisinə orijinal münasibəti olan ziyalılarımız içərisində Y.Z.Talıbzadənin də özünəməxsus mövqeyi olmuşdur. Onun dünyagörüşünə təsir edən amillərdən biri də Qərbin texniki, mədəni tərəqqisinin nailiyyətləri və fəlsəfi, sosioloji nəzəriyyələri ilə tanış olan, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində mühacirətdə olan gənc türklər (“İttihad və tərəqqi”çilər), habelə Avropada təhsil alan müsəlman-türk ziyalıları ilə təmas və ünsiyyətdə olması idi. Məlumdur ki, Y.Z.Talıbzadə Türkiyə “İttihad və tərəqqi” komitəsi və Türkiyədə fəaliyyət göstərən “İttihad və tərəqqi” cəmiyyəti ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Xüsusilə də, 1908-ci il Türkiyə inqilabından sonra mühacirətdə olan türk panislamistləri və pantürkistlərinin hamısının Türkiyəyə qayıtmasında və rusiyalı əqidə yoldaşlarının da İstanbula pənah gətirməsindən etibarən münasibətlər daha da müntəzəm xarakter daşımışdır.

“İslam və məzahib” əsərində Yusif Ziya Talıbzadə yazırdı ki, islam dini “milli lisanın, milli adətlərin, milli tərzi-düşüncələrin, məişəti təsisinə ... böyük və birinci dərəcəli təsir göstərdiyindən “millətlərin təşəkkülü və təsirinin mayesi” rolunda çıxış edir. Ona görə “Allahımı tanıyan fərd qövmi, milli birliyini, “ittihad”ını da dərk etmiş” olur. “Xudavəndi aləmin ... məxluqatı xəlq etməkdən əsl məqsudi xəlqi təşkil etməkdir... Bu səbəbdəndir ki, xudavəndi aləm əsil fitrət insaniyyəni ümumi bir təriq müstəqim üzrə xəlq edibdir”¹.

İlk vaxtlar Axund Yusifin Türkiyə ilə əlaqələrinin əsasında xeyriyyə və maarif cəmiyyətləri durmuşdur. Bu gedişlərdə digər məqsədlərlə yanaşı, Axund Yusifin publisistik fəaliyyəti də əhəmiyyətli yer tutmaqdadır.

Y.Z.Talıbzadə bu illərdə müxtəlif ictimai-mədəni və xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzvlüyünə və rəhbərliyinə seçilir. Türkiyəyə daha tez-tez gedib-gəlir. Əslində demək olar ki, “1910-cu ildən onun həyatının Türkiyə dövrü başlanır”². Balkan hərbi ərəfəsində təbliğati fəaliyyətlə məşğul olur, müharibə dövründə fədakarlıqlar göstərir.

¹ Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 4 (A.Y. Talıbzadənin “İslam və məzahib” (Bakı, hicri 1324) əsərinin əlyazması), s.8

² Ot kökü üstə bitər: Akademik Kamal Talıbzadə ilə müsahibə. “Xalq” qəz., Bakı, 5 iyun 1999-cu il.

Y.Z.Talıbzadə Türkiyədə olduğu illərdə ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika ilə də məşğul olmuş, bir sıra yazılar qələmə almışdır. Bunlar içərisində onun “İqbal” qəzetinin xüsusi müxbiri kimi yazmış olduğu “Türkiyə məktubları” başlıqlı silsilə məqalələri¹ həmin dövrün tarixi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından dəyərli bir mənbədir.

İkinci fəslin **“Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin fəaliyyəti və “Yeni İslam” cəmiyyətinin proqramı”(2.3)** adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının geniş vüsət alması ədəbiyyat, incəsənət, təhsil və mətbuat sahələrində olduğu kimi sosial-mədəni tərəqqinin digər istiqamətlərində də müşahidə olunmağa başladı.

Bu dövrdəki ümumi mədəni yüksəlişlə əlaqədar fəaliyyətə başlamaq imkanı qazanmış “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin ardınca ölkədə “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Səfa” kimi cəmiyyətlər yarandı ki, bu cəmiyyətlərin başında duran görkəmli elm, mədəniyyət, teatr və musiqi xadimləri xalqın maarifləndirilməsi yolunda çalışır, müxtəlif konsert və teatr tamaşaları hazırlayır, siyasi və elmi məruzələrlə çıxış edirdilər². Bu cəmiyyətlərin nizamnamələri oxşar olsa da, fəaliyyət yönlərinə görə fərqlənirdilər. Cəmiyyətlərdə təhsil almış bəzi mütəxəssislər sonralar ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi-mədəni həyatında yaxından iştirak etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakıda 30-dan artıq xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Əhəmiyyətinə görə bunların arasında 1906-cı il martın 4-də nizamnaməsi təsdiq edilmiş, noyabrın 10-da isə Bakı dumasının zalında təntənəli açılışı olmuş “Nəşri-maarif” cəmiyyəti, xüsusilə qeyd edilməlidir.

Y.Z.Talıbzadənin də fəal iştirakçısı olduğu bu cəmiyyətlər kitabxanalar, məktəblər açır, qiraətxanalar təşkil edir, gecə kursları yaradır, müxtəlif mədəni-kütləvi müsəmirələr keçirir və oradan toplanan vəsaiti, verilən ianələri, əsasən, yoxsul şagirdlərin tədrisinə xərcləyirdilər. İncəsənətin inkişafına da diqqət yetirən bu cəmiyyətlər teatr və musiqi sahəsinə xüsusi qayğı göstərirdi.

Y.Z.Talıbzadə layihə formasında təqdim etdiyi “Yeni İslam” cəmiyyətini nəzərdə tutaraq yazır ki, məhz belə bir cəmiyyət sayəsində qadın və kişilər arasında meydana çıxan problem və ehtiyaclar günü-gündən aradan qalxacaq, arzuladığımız bir nikahın hasilə gəlməsinə, ailə münasibətlərinin məhz hörmət və məhəbbət təməlinə qurulacağına hər bir şərait və imkan

¹ Talıbzadə A.Y. Türkiyə məktubları. “İqbal” qəz., Bakı, 1913-cü il, 4 yanvar, № 253; 10 yanvar, № 258; 23 yanvar, № 268; 25 yanvar, № 269; 28 yanvar, № 271; 30 iyun, № 390.

²Rəhimli. Azərbaycan teatr tarixi. Dərslük. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, s. 156

yanacaqdır.

Y.Z.Talibzadə ailə və məişətimizdə yaranmış problemlərin bir çoxunun məhz uğursuz nikahlardan gəldiyini yazır. Belə bir məqamı, xüsusilə vurğulayır ki, bəzən ənənə halını almış adətlərimiz bir çox nikahların maddiyyat üzərində qurulmasına rəvac verir. Əslində bu “nikahlar islamiyyətə olmayıb adətimizcə bizim aramızda icra olunduğunu dəxi bilməliyiz. Həqiqəti-aliyyəyi-İslamiyyə səadəti-bəşəriyyə üçün şu dürlü mülahizat və etibariyyatı əsas qərar vermədən son dərəcədə alidir. İştə nöqsanın kəndi ətvar və ibadətimizdə olduğunu bir dəfə iqrar etməliyiz”¹.

Mənbələrin də təsdiqlədiyi kimi, bu dövrdə təşəkkül tapmış cəmiyyətlərin nizamnamələri, o cümlədən, Y.Z.Talibzadənin “Yeni İslam” cəmiyyətinin məramnaməsi sosial və ictimai həyatın bir çox sahələrini əhatə edirdi. Xüsusilə də, qadınların ictimai fəallığına şərait yaradan bu cəmiyyətlər müsəlman xalqlarının intibahına çalışırdı.

Tədqiqatın iki paragrafdan ibarət III fəslə **“Milli oyanış və yeniləşmə prosesində Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyətinin əsas aspektləri”** adlanır. Bu fəsildə Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyəti öyrənilir, pedaqoji sahədəki xidmətlərinə diqqət yetirilir və publisistik yaradıcılığı milli özünüdərk kontekstində tədqiq edilir. Y.Z.Talibzadənin ailə və qadın probleminə dair kulturoloji baxışları müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Üçüncü fəslin birinci paragrafi **“Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyəti milli özünüdərk kontekstində”(3.1)** adlanır. Burada qeyd olunur ki, XX əsrin ilk iki onilliyi Azərbaycan xalqının tarixinə milli özünüdərk etmə və oyanış dövrü kimi daxil olmuşdur.

Xalqın milli şüurunun inkişafında həlledici rol oynamış milli mətbuatın təşəkkülü tam bir sıra məqalələr silsiləsinin müəllifi olan görkəmli ictimai xadimlərin, publisistlərin yaradıcılığı ilə bağlı idi. Bir qisim ziyalılar mədəni cəhətdən geri qaldıqlarına görə ilk növbədə müsəlmanların özlərini günahlandırırtdılar. Bu tipli fikirlərə Y.Z.Talibzadənin bir sıra publisistik yazılarında rast gəlinməkdədir². Hələ XIX əsrin ikinci yarısında başlanan pedaqoji hərəkət XX əsrin əvvəllərində daha da qüvvətləndi. Nəhayət ki, təəssübkeş vətən övladlarının on illərlə xeyallarında yaşatdıqları ilk xeyriyyə cəmiyyəti və bunun ardınca çoxlu sayda mədəni-maarif cəmiyyətləri fəaliyyətə başladı. İstanbuldan gətirilmiş

¹Talibzadə A.Y. Erkək və qadınlar miyanında icra olunan nikahın surəti // “Yeni Füyuzat”, 1 fevral 1911-ci il, №5, s. 9.

² Talibzadə A.Y. Müsəlmanlar və maarif. “Tərəqqi” qəz., Bakı, 1909, 6 sentyabr, № 201.

Talibzadə Y.Z. Həqiqəti-islam. Bakı: “Kaspi” və “Füyuzat” mətbəəsində çap olunmuşdur. Tarixsiz. 100 s.

Talibzadə A.Y. Əmir Xanyansa cavab. “İrşad” qəz., 14 noyabr 1906-ci il, № 263.

mətbəə avadanlıqları milli dildə nəşrlərin sayının artmasına və açılmış “üsuli-cədid” məktəblərinə türk müəllimlərinin dəvət olunması isə milli şüurun güclənməsinə səbəb oldu¹. Sevindirici haldır ki, ictimai-mədəni fəaliyyətlər sadəcə Bakı və Bakı ətrafında deyil, eyni zamanda Azərbaycanın müxtəlif guşələrində maarifçiliyin inkişafına güclü təkan verdi.

1906-cı ilin noyabrında H.Z.Tağıyevin maddi köməyi və Ə.Hüseynzadənin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Füyuzat” jurnalında dini-nəzəri, ictimai-siyasi, ədəbi-tənqidi, tarixi-elmi mövzulara həsr edilən məqalələrin, demək olar ki, hamısı mahiyyət etibarı ilə panislamizm və pantürkizmi nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa xidmət etmiş, dini-mürtəce, əksinqilabçı-millətçi məzmun daşımışdır. “Füyuzat”da Y.Z.Talibzadənin “Cameyi-islam nə deməkdir?”, “İslam və məzahib” adlı “risalə”si haqqında və s. məqalələri də dərc olunmuşdu. Bu məqalələrdə “islamın keçirdiyi böhranın” səbəbləri, “ittihadi-islam”ın məzmunu, elm ilə islamın barışdırılması dini-millətçi mövqedən şərh edilir, “islam mədəniyyəti” ideyası təbliğ edilirdi.

“İqbal” qəzetində bəzi müəlliflərin “Şələlə”nin tutduğu dini istiqaməti, xüsusilə, jurnalın “örtülük” (çadra) və dil məsələsindəki mövqeyini tənqid etmələrinə baxmayaraq, qəzet əsas etibarı ilə öz yolunu davam etdirmişdir. Qəzetin əsas yazarları S.Ə.İbrahimov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, X.X.Səribəyzadə, Y.Z.Talibzadə və başqaları dinin və millətçiliyin təbliğinə dair məqalələr çap etdirmişdilər.

Y.Z.Talibzadənin mükəmməl təhsili, pedaqoji fəaliyyəti, həm də bədii yaradıcılıq səriştəsi olan bir ziyalı olması onun tərəcəməçilik fəaliyyətindən də bəlli olur. Belə ki, H.Z.Tağıyevə həsr edilmiş əsərindən öncə – 1901-ci ildə Yusif Ziya N.Nərimanovun “Nadir şah” faciəsini fars dilinə çevirir. “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri” əsərində². H.İsrafilov da təsdiqləyir ki, Yusif Ziya Talibzadə 1901-1906-cı illərdə N.Nərimanovun “Nadir şah” tarixi faciəsini Azərbaycan dilindən fars dilinə tərəcəmə etmişdir. Y.Z.Talibzadə maarifçilik təbliğatını davam etdirərək yazır ki, qəflət və cəhalət uçurumundan qurtarmaq, nadanlığın ölüm vadisindən zəlalət və sərgərdanlıqdan nicat tapmaq istəyən hər hansı bir millət gərək elmi məktəblərin artması, sənət məktəblərinin genişlənməsi, milli vətən övladlarının bunlara təşviqi uğrunda tükənməz qeyrət göstərsin, çünki çirkin, gözəli fərqləndirən, pisi yaxşıdan ayıran, millətin gizli və açıq xəstəliklərini

¹Babaşlı M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı // “Journal of Qafqaz University”, 2003, № 12, s. 225

²İsrafilov H.Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890-1920-ci illər). Bakı: Elm, 1988, s. 151

təyin edən, mədəni xalqların milli xəstəliklərini müalicə edən elmdir.¹

Y.Z.Talibzadə maarifçilik fəaliyyətini təbliğatın mümkün olan bütün formalarında həyata keçirməyə çalışmışdır. Məsələn, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə² Yusif Ziya Azərbaycanda ilk xəritə tərtib etmiş azərbaycanlı şəxsdir. “İslam tarixi və tarixi müqəddəs ənbıyayə dair məkanların nəqşəsi və islam məmləkətlərinin xəritsidir” adlı bu nadir xəritə 1904-cü ildə Bakıda A.M.Promişlyanskiyin litoqrafiyasında Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Mədəniyyət quruculuğu prosesinə elmi-tənqidi mövqedən yanaşan Y.Z.Talibzadə “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 343-cü sayında dərc edilmiş “Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz” adlı məqaləsində Azərbaycanın yaxın tariximizin mühüm məqamlarına toxunaraq yazırdı ki, “Çarlıq dövründəki şəraiti həyatımız və müstəbid çarlığın üsuli-idarəsi haqqında söyləmək fəzladır: bu dövrü mənhusun bizə buraxmış olduğu güzgü mənfəətpərəstliklə fərdi həyatdan başqa bir şey deyildir. Hər kəs kəndini düşünür və kəndini mühafizəyə çalışırdı. Müstəbid hakimlər insafsız əməllər və tamahkar iş sahibləri milləti soyub soğana çıxarırdılar: həyat-ümmumiyyə yalnız iki amillə təsəvvür olunurdu”³. Bu iki amili dövlət və fərd münasibətləri ilə təhlil edən Y.Z.Talibzadə hüququn sadə insanların haqlarını müdafiə etmədiyini inandırıcı faktlarla ortaya qoyur.

Y.Z.Talibzadənin burada vurğuladığı “ictimai təsanüd” məsələsi o dövrün bir çox ziyalıları da düşündürmüşdür. Sonralar M.Ə.Rəsulzadə bu istiqamətli fikirlərini “Milli təsanüd” başlıqlı məqaləsində ifadə etmişdir⁴.

Y.Z.Talibzadə yarandığı gündən ilk beş üzvündən biri olduğu “Müsavat” partiyasını nəzərdə tutaraq yazırdı ki, “bu kabinə firqəmizin yeganə amali xalqçılıq olmaqla, ayırıcı siniflər yerinə, cəmiyyətin fərdlərini biri-birinə səbqi rabitələrlə birləşdirən məslək zümrələrini iqamə etməlidir”⁵.

Y.Z.Talibzadə “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il tarixli 326-cı sayında dərc edilmiş “Əkmək məsələsi” başlıqlı məqaləsində çörək qıtlığı və bahalıqı məsələsinə toxunaraq bun səbəblərini araşdırır və vəziyyətdən

¹ A.Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 4 (Nərimanov N. Nadir şah (Fars dilinə tərcümə edən Axund Yusif Talibzadə), Təbriz milli kitabxanasında saxlanılan avtoqraf əlyazması) s.3

² Talibzadə K.A. Axund Yusif Talibzadə / “Mədəniyyət dünyası”, II buraxılış. Bakı: ADMU, 2001, s. 43; 69; 93

³ Talibzadə Y.Z. Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 343.

⁴ Resulzadə M.E. Milli Tesanüd. Ankara: Kardeş matbaası, 1978, s. 13-16

⁵ Talibzadə Y.Z. Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 343.

çıxış yollarını göstərir.¹

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il tarixli 348-ci sayında dərc edilmiş “Cəmiyyəti əqvam” adlı yazısında Y.Z.Talibzadə millətlər cəmiyyətini cahan hərbinin doğurmuş olduğu ehtiyacı, millətlərin qüvvət və istinadgahı kimi təhlil edir. Onun fikrincə, haqsızlıqlar üzərində başlatılmış dünya hərbinin ümumi sülhünü təmin edə biləcək bir qüvvə və yol varsa, o da millətlərin hüquqlarını özünə verən və hər bir millətin haqqını tanımaqda mükəlləf olan millətlər cəmiyyətidir.

Y.Z.Talibzadə 1918-1920-ci illər dövrü mətbuatında bilavasitə şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələr barəsində də yazılarla çıxış etmişdir. Bu mənada, onun Osmanlı ordusu tərkibində Qafqaz cəbhəsində vuruşduğu zamanlardakı müşahidələrinin məhsulu olan “Qafqaza bayram təbriki” adlı yazısı da maraqlıdır. “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 269-cu sayında çap olunmuş² bu məqalədə müəllif 1914-cü il Ərdəhan ziyarəti zamanı yaranmış təəssüratlarını ifadə etmişdir.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 350-ci sayında dərc edilmiş “Əfqanıstan” başlıqlı məqaləsi bu baxımdan səciyyəvidir. Müəllif bu yazısında Əfqanıstanın istiqlaliyyəti məsələsini əsas mövzu kimi seçmişdir, daha doğrusu, bu haqda gedən müzakirələrə özü münasibətini bildirmişdir³.

Y.Z.Talibzadə mətbuat səhifələrində eyni vaxtda həm dini, elmi, mədəni mövzulara, həm də ictimai və siyasi mövzulara dair məqalələr yazmışdır. Məsələn, o bir tərəfdən Azərbaycan qəzetində çap etdirdiyi “Vələd-ə-Nəbi” məqaləsində “Dünya peyğəmbərin buyurduğu yolla gedəcəkdir”⁴ deyirdisə, “Yeni kabinəmiz”də “Hökumətin müvəffəqiyyəti xalqla əlaqədə, birlikdədir” – deyə yazırdı⁵.

Y.Z.Talibzadə istər ictimai-siyasi, hərbi, dini fəaliyyətlə məşğul olsun, istər elmi-pedaqoji, ədəbi-bədii, dramaturji və publisistik yaradıcılıqla, fərqi yoxdur, milli düşüncə və milli özünüdərk motivləri onun dünyagörüşünün əsas ana xəttini təşkil etmişdir. Bu mənada, milli özünüdərk problemi Y.Z.Talibzadənin maarifçilik fəaliyyətinin də əsas mövzularından və ali məqsədlərindən biri olmuşdur.

Üçüncü fəslin **“Y.Z.Talibzadənin ailə və qadın probleminə kulturo-**

¹ Talibzadə Y.Z. Əkmək məsələsi. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 326.

² Talibzadə Y.Z. Qafqasiyaya bayram təbriki. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 369.

³ Talibzadə Y.Z. Əfqanıstan. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 350.

⁴ Talibzadə Y.Z. Vələd-ə-Nəbi. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 5 dekabr 1919, № 38.

⁵ Talibzadə Y.Z. Yeni kabinəmiz. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 352, 25 dekabr.

loji baxışları”(3.2)adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki,müasir dövrdə gender problemləri ilə bağlı Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələrindən tutmuş elmi toplantı və nəşrlərə qədər müxtəlif qurumlar tərəfindən qızğın tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Mövzu ilə əlaqədar tanınmış alimlərin bir sıra elmi tədqiqat əsərləri də çap olunmuşdur. Amma nədənsə müasirlik və qadın problemlərindən söz düşərkən Azərbaycan milli mətbuatında hələ ötən əsrin ilk illərindən (XIX əsrin sonlarından desək, daha doğru olar) müzakirə obyektinə çevrilmiş yazılardan bəhs edilmir. Qadın problemi Azərbaycan elmi-nəzəri fikri üçün tamamilə yeni bir hadisə kimi təqdim edilir. Təəssüflər olsun ki, çox vaxt Azərbaycan ziyalılarının ailə və qadın mövzusunda yazılmış çoxsaylı elmi-publisistik əsərlərdən söhbət açılmır. Halbuki həmin dövrdə Azərbaycan ziyalılarının bir çox əsərlərində bu problem geniş işıqlandırılmışdır. Həmin əsərlərdə, məsələn, Ə.Ağaoğlunun 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmiş “İslama görə və islamlıqda qadın” adlı fundamental monoqrafiyasında¹. İslam dinində, “Qurani-Kərim”də qadına ayrılan yer, ona verilən qiymət, islam aləmində qadının kifayət qədər yüksək statusu əhatəli təhlil olunmuş, İslam dini və onun qadına münasibəti barəsində xristian dünyasında yayılmış əsassız və qərəzli iddiaların qeyri-obyektivliyi, İslam ideologiyasında qadın fəlsəfəsinin dəyərli məqamları elmi zəmində əsaslandırılmışdır.

Son dövrə kimi Yusif Ziya Talibzadənin də bu sahədəki fəaliyyətindən, onun qadın tərbiyəsinə dair tərcümə etdiyi əsərlərdən bəhs edilməmişdir. Halbuki elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrünün mətbuat orqanlarında publisistik yazılarla müntəzəm çıxış edən Y.Z.Talibzadə qadın mövzusunda da xüsusi diqqət vermişdir.

Y.Z.Talibzadə publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı bir tərcüməçi və pedaqoq kimi də xeyli iş görmüşdür. Məsələn, 1903-cü ildə onun islam aləmində qadın tərbiyəsindən bəhs edən “Hədiyyəyi-nisvan” (“Podarok jenşinam” – farscadan tərcümədir) kitabı işıq üzü görür. Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində qadın problemi Yusif Ziyani da narahat etmiş və o, bu istiqamətdə həm müəllim, həm publisist, həm də tərcüməsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Y.Z.Talibzadə qadınların təhsilinə və onların elmi biliklərə yiyələnməsinə mühüm əhəmiyyət verir. O, tarixdən gətirilən ibrətamiz nümunələrlə müasiri olduğu insanlara öz tövsiyələrini belə bu qənaətlə çatdırır: “O xalq ki, elmlidir, alidir qadınlarının da qiymətini bilir”²

¹ Ağayev Ə. İslama görə və islamıyyətdə qadın (Rus dilindən tərcümə edən: R.Şərifov) / “Mədəniyyət dünyası”, XII buraxılış, Bakı: 2006, s. 31-50; 196

² Talibzadə Y.Z. Tərbiyəti nisvan. Bakı: Əvvəlinci Şirkət mətbəəsi. 1902 (1319), s. 23-24

Y.Z.Talibzadənin silsilə yazılarından biri gender münasibətlərinə dair “Yeni Füyuzat”ın 1910-cu il dekabr və 1911-ci ilin yanvar və fevral tarixli saylarında dərc edilmiş “Erkəklər və qadınlar” başlıqlı 10 məqaləsidir.¹

Y.Z.Talibzadənin daima öz üzərində çalışan, dünya ədəbiyyatını mütaliə edən bir şəxs olduğunu, yazılarında həm şərq, həm də qərb mütəfəkkirlərinin yaradıcılığına istinad etməsindən də görə bilirik. Burada da o, bu məsələnin çox geniş olduğunu və bu meydanda at oynadan filosof və ədiblərin hər birinin erkək və qadın münasibətlərinə fərqli mövqedən yanaşdıqlarını vurğulayır. Hətta “möhtərəm ədib və filosof qraf Tolstoyun da bu yolda qələmə alınmış əsərləri”ni təhlil edərək onun erkək və qadın mövzusunə münasibətinə aydınlıq gətirir.

Mövzuya dair çox fikirlər söylənsə də, bu sahədə yekdil qənaətlərin olmadığını bildirən Y.Z.Talibzadə məsələnin həlli yolunda “həm erkək və qadın bərasində və onların ailə təşkili üçün birlikləri dairəsində” islam şəriətinin mövqeyini də izah edir.

“Y.Z.Talibzadənin dini-kulturoloji yaradıcılığının mütərəqqi xüsusiyyətləri” başlıqlı IV fəsil iki paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə Y.Z.Talibzadənin elmi, pedaqoji və publisistik yaradıcılığında mühüm yer tutmuş dini mövzulardan bəhs edilir. İslamın elm və mədəniyyət dini kimi təbliğində Y.Z.Talibzadənin mövqeyinə aydınlıq gətirilir. Onun ədəbi-mədəni irsində dini-mənəvi motivlərin aparıcı xarakteri şərh edilir.

¹ Talibzadə A.Y. Erkəklər və qadınlar ictimai // “Yeni Füyuzat”, 7 dekabr 1910-cu il, № 8, s. 5.

Talibzadə A.Y. Məhəbbəti müqəddəsə // “Yeni Füyuzat”, 14 dekabr 1910-cu il, № 9, s. 4.

Talibzadə A.Y. Məhəbbəti-müqəddisənin təsviri // “Yeni Füyuzat”, 21 dekabr 1910-cu il, № 10, s. 4.

Talibzadə A.Y. Erkək və qadınların bəşəriyyətdə əhəmiyyət və vəzifələri // “Yeni Füyuzat”, 28 dekabr 1910-cu il, № 11, s. 7.

Talibzadə A.Y. Erkəklər və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin və əfradının təlim və tərbiyəsi // “Yeni Füyuzat”, 11 yanvar 1911-ci il, № 2, s. 4.

Talibzadə A.Y. Erkəklərin və qadınların maddi təminatı // “Yeni Füyuzat”, 18 yanvar 1911-ci il, № 3, s. 5.

Talibzadə A.Y. Erkək və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin vəzifəsi və təminatı // “Yeni Füyuzat”, 25 yanvar 1911-ci il, № 4, s. 5.

Talibzadə A.Y. Erkək və qadınlar miyanında icra olunan nikahın surəti // “Yeni Füyuzat”, 1 fevral 1911-ci il, № 5, s. 9.

Talibzadə A.Y. Erkəklər və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyəti İslam (məbəd). Bu cəmiyyətin əfradı və müqəssəsi // “Yeni Füyuzat”, 15 fevral 1911-ci il, № 6, s. 9.

Talibzadə A.Y. Erkək və qadınlardan təşkil olunan cəmiyyətin müxtəsər məramnaməsi // “Yeni Füyuzat”, 1 mart 1911-ci il, № 8, s. 7-8.

Dramaturji yaradıcılığının ana xətləri müəyyənləşdirilir.

Dördüncü fəslin **“İslamın elm və mədəniyyət dini kimi təbliğində Y.Z.Talibzadənin mövqeyi”**(4.1) adlanan birinci paragrafında qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı islam dünyasının ayrılmaz bir hissəsi hesab edən panislamizm tərəfdarları təbliğatlarını əsasən belə bir istiqamətdə aparırdılar ki, ittihad, birlik ideyası islam dininin məzmunundan doğur. Bu ideya tərəfdarları yalnız “islama əsaslanan mədəniyyətin” tərəfdarı idilər. Onlar bildirirdilər ki, avropalılar elm və maarif sayəsində çox böyük bir mədəniyyət meydana gətirib ixtiraları ilə aləmi-insaniyyəti özlərinə müntəzir etsələr dünya insanlıq və mənəviyyət dərslərini islam dinindən almalıdır.

İslam birliyi ideyası istər tərəfdarları, istərsə də əleyhdarları içərisində çox fərqli mövqelərdən şərh edilmişdir, panislamizm və “ittihadi-islam” ideologiyası müxtəlif xarakter və müxtəlif məzmun kəsb etmişdir.

Ə.Ağaoğlu və Y.Z.Talibzadə kimi ziyalılar islamın nicatının yeganə yolunu onu ilkin mahiyyətinə qaytarmaqda və Avropa təfəkkür tərzini qavramaqda görürdülər. Əli bəy Hüseynzadə də Avropa mədəniyyətini mənimsəmə məsələsində “Biz istəyirik ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın”¹ fikrini aşılayırdı.

Ş.C.Əfqani tərəfdarı olan Y.Z.Talibzadənin “ittihadi-islam”ı daha geniş mənaya malik olub, dini-əxlaqi və ictimai-siyasi məzmun kəsb edən bir təlim olmuşdur. Buna görə də “panislamizmi iki mənada: sözün geniş mənasında – Əfqani tərəfdarlarının irəli sürdükləri dini-əxlaqi, ictimai-siyasi təlim və hərəkət mənasında və dar mənada – yalnız siyasi məqsədlər güdmək, “xristian dünyasına qarşı qüdrətli vahid ümumdünya müsəlman dövləti” yaratmaq, ümumdünya müsəlmanlarını vahid siyasi mərkəzdə (xilafətdə) birləşdirmək mənasında, yəni dini-siyasi ideologiya və hərəkət mənasında anlamaq olar”².

İslam dininin təbliğində tutduğu mövqe baxımından Yusif Ziya Talibzadənin “İrşad” qəzetində dərc olunmuş³ “Əmirxanyanca cavab” məqaləsi müəllifin bəzi mətləblərə münasibətini açıqlayır.

XX əsrin əvvəllərində müsəlman cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi problemləri dramaturji əsərlərdə də öz əksini tapmışdır ki, bu əsərlərin bir çoxu, o cümlədən Y.Z.Talibzadənin pyesləri teatr səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsərlərdə islam dini fərqli aspektlərdən təqdim edilsə də, ümu-

¹ Hüseynzadə Ə.B. Seçilmiş əsərləri (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə, şərh və izahların müəllifi Ofeliya Bayramlı). Bakı: Çarşıoğlu, 2007, s. 268

² Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, s.142-143

³ Talibzadə A.Y. Əmirxanyansa cavab. “İrşad” qəz., 14 noyabr 1906-ci il, № 263.

milikdə dövrün mənəvi mənzərəsini vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Burada bir məsələni diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, əgər Y.Z.Talibzadənin publisistik yazılarında və maarifçilik fəaliyyətində daha çox türkçülük ruhu hiss olunursa, onun elmi-pedaqoji və ədəbi-bədii, o cümlədən dramaturji yaradıcılığına islam birliyi ideyası, islamçılıq ruhu hakimdir.

Dini, elmi, ədəbi, publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı pedaqoji sahəyə də ciddi diqqət yetirən Y.Z.Talibzadə qısa bir müddət ərzində islam dininin tarixi, əxlaq qaydaları və qadın tərbiyəsinə həsr edilmiş bir sıra dərs vəsaitləri hazırlamışdır. Hələ 1902-ci ildə “Badikuba Əvvəlinci mətbə şirkəti”ndə Y.Z.Talibzadənin 119 səhifəlik “Təhsilül qəvaid” (Qaydaları asanlaşdıran kitab) adlı kitabı nəşr edilmişdir ki, müəllif özü bunu nitq hissələri və hərflər barədə kitab adlandırır¹. Pedaqoji prosesdə dərs vasitələrinin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən Y.Z.Talibzadə “Təhsilül qəvaid” kitabından sonra bir-birinin ardınca bir neçə dərslik hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Bunlar içərisində “Həqiqəti-islam”, “Təəllümül şəriyyə”, “İslam tarixi”, “Müəllimüş-şəriyyə” kimi dərsliklər dövrün ziyalıları tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir.

Y.Z.Talibzadənin kitab halında “Kaspi” və “Füyuzat” mətbəəsində çap olunmuş “Həqiqəti-islam” əsəri 26 bölmədən ibarətdir. Müəllif bu bölmələrdə islam dini haqqında fundamental bilgiler verir.

Hacı Mirağa Mir Möhsünzadə və Y.Z.Talibzadənin həmmüəllif olduqları “Təəllümül şəriyyə” kitabında şəriətin öyrənilməsinə diqqət yetirilir.

İslam dini bütün tarixi boyu müsəlman xalqlarının inkişafında müsbət rol oynayıb və indi də bu xalqların müasir tərəqqisini ondan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Əslində müsəlman cəmiyyətinin müasir sivilizasiya ilə ayaqlaşması, milli-mədəni tərəqqi naminə ən yaxşı mədəniyyət nümunələrini mənimsəməsi üçün tələb olunan bütün üsul və qaydaları elə islamın öz mahiyyətində axtarmaq lazımdır. Daha məntiqlə baxıldıqda isə görürük ki, islam elə elm və mədəniyyət dinidir.

Dördüncü fəslin ikinci paragrafi **Y.Z.Talibzadənin ədəbi-mədəni irsində dini-mənəvi motivlər(4.2)**adlanır. Bu paragrafda qeyd olunur ki, xalqların mədəni inkişafında, onların milli şüurunun formalaşmasında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Çünki hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirən dil, din və adət-ənənə onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir göstərən amillərdəndir. Hər hansı bir ölkədə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyət

¹ Talibzadə Y.Z. Təhsilül qəvaid (Qaydaları asanlaşdıran kitab). Badikuba Əvvəlinci mətbə şirkəti, 1902, 119 s.

yətinin inkişaf etdirilməsi vətəndaşların milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Publisistik yazılarında dini mövzulara üstünlük verən Y.Z.Talıbzadənin “Həyat” qəzetinin 1905-ci il saylarında ərəbcədən, ruscadan tərcümə etdiyi əsərlərlə yanaşı özünün orijinal məqalələri də yer almışdır. Bu yazıların bir qismi Yusif Ziya, digər qismi isə Müslümzadə imzaları ilə dərc edilmişdir. “Eyd-i şərif-i mübarək” məqaləsində müəllif möhtərəm oxucularını Oruc-luqbayramı münasibətilə təbrik edir. Müəllif həmçinin orucluğun mahiyyəti və əhəmiyyətindən bəhs edir, oxuculara fitrənin qaydalarını başa salır¹.

“Həyat”ın 29 dekabr 1905-ci il (№ 130) tarixli sayında “Müslümzadə” imzası ilə çap etdirdiyi “Təhzi-bi-nəfs” məqaləsində Y.Z.Talıbzadə yazır ki, “insanın yaradılmışların əsrəfi, məxluqatın alisi olması şəksiz və şübhəsizdir. Allah tərəfindən bütün yaradılmışlar insanın həyat və yaşayışı üçündür.

Biz Y.Z.Talıbzadənin islam tarixinə, mənəviyyatına və əxlaqına aid yazılarına onun əməkdaşlıq etdiyi, demək olar ki, bütün qəzet və jurnallar-da rast gəlirik. “Həyat”dan sonra onun ən çox yazılar çap etdirdiyi mətbuat orqanı “Yeni Füyuzat” olmuşdur. Jurnalın 18 oktyabr 1910-cu il tarixli (№ 1) sayında Y.Z.Talıbzadənin “Bəqayi ruh” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Bu yazıda həyat, vətən, millət, mübarizə, ruh məsələləri aparıcı motivlərdəndir.

Y.Z.Talıbzadə “Yeni Füyuzat”ın 1911-ci il 1 mart sayında dərc etdirdiyi “Mövludi Nəbi” adlı məqaləsində də islam mənəvi dəyərlərini önə çəkir.

XX əsrin əvvəllərində Y.Z.Talıbzadənin “Xalid ibn Vəlid” və “Ərmənuşə” dramları ilə yanaşı digər müəlliflər tərəfindən də panislamizm və türkçülüyn siyasi-ideoloji əsaslarını təbliğ edən faciələr və dramlar da yazılmış, tamaşaya qoyulmuşdur.

Y.Z.Talıbzadənin dramaturji yaradıcılığı haqqında bu vaxta kimi ətraflı məlumat verən iki tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bunlardan birincisi Hüseyn İsrəfilovun “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri”², ikincisi isə Vəfa Mahmudovanın “İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında”³ monoqrafiyalarıdır. Hər iki əsər mövzunu tədqiqi baxımından bizə dəyərli məlumatlar verir. H.İsrəfilovun əsərinin tədqiqat obyektı geniş olduğundan

¹ Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 1, aşağı rəf, IV sıra.

² İsrəfilov H.Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890-1920-ci illər). Bakı: Elm, 1988, 228 s.

³ Mahmudov Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizdə // “Dirçəliş – XXI əsr”, № 6 (64), iyun 2003, s. 88-102; “Dirçəliş – XXI əsr”, № 7 (65), iyul 2003, s. 47-56.

Y.Z.Talibzadə yaradıcılığına orada qismən yer verilmişdir. Bundan fərqli olaraq V.M.Mahmudovanın “İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında” adlı monoqrafiyası həm müstəqillik illərinin məhsulu olması, həm də konkret olaraq Y.Z.Talibzadə yaradıcılığına həsr edilməsi baxımından özündə mövzuya dair daha geniş və konkret bilgiləri ehtiva edir.

Dissertasiyanın V fəslı **“Y.Z.Talibzadənin türk-islam birliyi uğrun-da mübarizəsi dövrün ictimai-siyasi hadisələri kontekstində”**adlanır ki, bu fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. Burada Y.Z.Talibzadənin milli-istiqlal mübarizəsinin əsas istiqamətləri tədqiq edilir. Onun Osmanlı ordusu tərkibində Güney Azərbaycanda və Qafqaz İslam Ordusundakı fəaliyyəti araşdırılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki elmi-mədəni yaradıcılığı təhlil edilir. Bolşevik işğalından sonra Naxçıvanın hərbi komissarı kimi göstərdiyi xidmətlər öyrənilir və onun Azərbaycanı tərk edərək Orta Asiyaya üz tutmasının səbəbləri aydınlaşdırılır. Türküstan milli hərəkatının mahiyyəti açıqlanır. Y.Z.Talibzadənin bu hərəkatdakı fəaliyyətinin hərbi-siyasi, dini və milli-mədəni amilləri həmin hadisələrin iştirakçıları olan şəxslərin xatirələri və tədqiqat əsərləri əsasında araşdırılır.

Beşinci fəslin **“Y.Z.Talibzadənin milli-istiqlal mübarizəsinin əsas istiqamətləri”(5.1)**adlanan birinci paraqrafında qeyd olunur ki, Azərbaycan cəmiyyətinin XX əsrin əvvəllərinin mədəni inkişaf səviyyəsinə yüksəldilməsində müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Y.Z.Talibzadə idi. Bütün digər fəaliyyətləri ilə yanaşı bunu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin və “Müsavat” Partiyasının Türkiyə ilə əlaqələrini saxlayan ən fəal şəxsiyyətlərdən biri məhz Y.Z.Talibzadə olmuşdur.

Əvvəlki illərdə də Türkiyəyə gedib-gəlməsinə baxmayaraq o, 1912-ci ildə uzun müddətə Türkiyəyə köçmüş, burada hərbi təhsil almış, Birinci dünya müharibəsində (1914-18) Qars-Ərdəhan cəbhəsində vuruşmuşdur. Y.Z.Talibzadə 1918 ildə Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Türkiyə Ordusu sıralarında Bakıya qayıtmış, Əhməd bəy Ağaoğlunun hərbi müşavir olduğu bir ordunun könüllülərdən ibarət olan Yardım alayının rəisi olmuş¹, “Müsavat” partiyasının üzvü kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq işlərində fəal iştirak etmiş, maarif nazirliyinin nəzdində əlifba islahatı komissiyasının üzvü seçilmişdir. Bir sıra məsələlərdə Cümhuriyyət rəhbərləri ilə razılaşmayan Talibzadə yenidən Türkiyəyə qayıtmışdır².

¹ Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları. Bakı: Nurlan, 2007, s. 12

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, s. 391

Y.Z.Talıbzadə Türkiyədə olduğu illərdə ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika ilə də məşğul olmuş, bir sıra yazılar qələmə almışdır. Bunlar içərisində onun “İqbal” qəzetinin xüsusi müxbiri kimi yazmış olduğu “Türkiyə məktubları” başlıqlı silsilə məqalələri¹ həmin dövrün tarixi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından dəyərli bir mənbədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Daxili Qoşunların yaranma tarixi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə iştirakı, habelə şəxsi heyətin ölkənin əksər bölgələrindən keçən cəbhə zolağında öz cərgələrdə olması, cəsarət və igidlik nümunələri göstərməsinə dair bir sıra arxiv materialları vardır. Bu materiallarda respublika ərazisində ictimai asayişin bərpası, təhlükəli cinayətkarların zərərsizləşdirilməsi, vətəndaşların əmin-amanlığının qorunması istiqamətində aparılan xüsusi əməliyyatlarda şəxsi heyətin yüksək peşəkarlığına dair faktlar da yer almışdır². Həqiqətən də Cümhuriyyət Hökuməti asayişin, əmin-amanlığın qorunmasını, qanuna-zidd hərəkətlərin qarşısını almağı da vacib hesab edirdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində mühafizə edilən sənədlərdə bu gün Daxili Qoşunlar adlanan qurumun məhz Cümhuriyyət dövründə yaradılması barədə məlumatlar vardır. Azərbaycanda milli dövlətin yeni təşəkkül tapdığı bir dövrdə əhalini hərbi işlə tanış etmək, şəhərdə sabitlik və nizam-intizamın saxlanması məqsədi ilə Azərbaycan demokratik Respublikası parlamentinin icazəsi ilə 1919-cu il 1 iyun tarixindən könüllü əsgərlər dəstəsi yaradılmışdır.

1919-cu il 10 iyun tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclasında qərara alınmışdı ki, Bakı şəhəri və onun rayonlarının ərazisində yaşayan hərbi çağırış yaşına çatmış şəxslər üçün hazırlıq təşkil edilsin. Könüllü dəstələrin təşkili üzrə komissiyanın sədri Yusif Ziya bəy Talıbzadə (beş min rubl əməkhaqqı verilməklə) təyin edilmişdir. 1920-ci il 27 mart tarixində yenə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı əsasında Bakı təşkilatının Yardım alayının könüllü dəstələri Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir³.

Belə bir məsul ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə yanaşı Y.Z.Talıbzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilən mətbuat orqanlarında da fəal iştirak edərək siyasətə, maarif-mədəniyyət mövzularına dair məqalələr də çap etdirmişdir⁴. O, həmin illərin dövrü mətbuatında, xüsusilə

¹Talıbzadə A.Y. Türkiyə məktubları. “İqbal” qəz., Bakı, 1913-cü il, 4 yanvar, № 253; 10 yanvar, № 258; 23 yanvar, № 268; 25 yanvar, № 269; 28 yanvar, № 271; 30 iyun, № 390.

² Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları. Bakı: Nurlan, 2007, s.10

³ Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları. Bakı: Nurlan, 2007, s.10-11

⁴Mahmudova V.M. İslam tarixi Azərbaycan dramaturgiyasında. Bakı: Səda, 2006, s. 51-52

də “Müsavat” partiyasının orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində mədəniyyətin müxtəlif problemlərinə dair müntəzəm çıxışlar edir. Bir müddət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi həyatında qızğın fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz”¹, “Əkmək məsələsi”², “Qafqasiyaya bayram təbriki”³, “Cəmiyyəti əqvam”⁴, “Əfqanıstan”⁵ və s. başlıqlı məqalələrindən aydın olur ki, Y.Z.Talıbzadə Azərbaycanla bu və ya digər şəkildə bağlantısı olan beynəlxalq hadisələrə də biganə qalmamış, milli hökumətin yanlış və qüsurlu tədbir və icraatını tənqid etməkdən çəkinməmişdir.

Y.Z.Talıbzadə 1921-ci ilin fevral ayından 1922-ci ilin dekabrınadək Naxçıvanda hərbi komissar vəzifəsində çalışmışdır.⁶ Onun Naxçıvandakı fəaliyyətini təsdiqləyən və hərbi komissar kimi şücaətinə işıq salan bir sıra arxiv materialı vardır. Bunların bir hissəsi “Azərbaycan arxivi” jurnalının 1985-ci il, birinci sayında nəşr olunmuşdur.⁷

Beşinci fəslin ikinci paragrafı **“Y.Z.Talıbzadənin Türkünstan milli hərəkatındakı fəaliyyətinin dini və milli-mədəni amilləri” (5.2)** adlanır. Burada qeyd olunur ki, müştərək siyasi-ideoloji amallar, dini və milli ideallara bağlılıq baxımından Y.Z.Talıbzadəni Türkünstana cəlb edən ən mühüm amildir ki, Ənvər Paşa şəxsiyyəti və onunla illərdən bəri etibar qazanmış şəxsi münasibətləri idi. Dünyagörüşü və baxışlardakı eynilik də bu fikri söyləməyə əsas verir ki, Y.Z.Talıbzadənin o dövr fəaliyyətini Ənvər Paşanın Orta Asiyadakı mübarizəsindən ayrı dərk etmək olmaz. Orta Asiyada Sovet hakimiyyətinə qarşı millətçi hərəkat olan “Basmaçılıq” əsasən 1917-1926-cı illərdə mövcud olmuşdur. Basmaçılığın ideoloji əsasını panislamizm, pantürkizm və sovet ədəbiyyatına xas ifadə ilə desək, burjuva millətçiliyi təşkil edirdi. Ruslar, 1918-1935-ci illər arasında işğal etdikləri Türkünstanda din və vətən uğurunda işğalçı qüvvələrə qarşı savaşıq və 1922-1923-cü illərdə Y.Z.Talıbzadənin də bu sırada olduğu mücahidlərə “basmaçı” və bu istiqlal mübarizəsinin adına da “basmaçılıq” deyirdilər. Beləliklə də, tezliklə başa vuracaqlarına ümid etdikləri, ümumilikdə rus sovinizminə və imperializmə qarşı yürüdülmən bu milli mübarizə hərəkatını

¹ Talıbzadə Y.Z. Müsavat qurultayında daxili siyasətimiz. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 343.

² Talıbzadə Y.Z. Əkmək məsələsi. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 326.

³ Talıbzadə Y.Z. Qafqasiyaya bayram təbriki. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 369.

⁴ Talıbzadə Y.Z. Cəmiyyəti əqvam, “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, № 348.

⁵ Talıbzadə Y.Z. Əfqanıstan. “Azərbaycan” qəz, Bakı, 1919, № 350.

⁶ Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları. Bakı: Nurlan, 2007, s. 13

⁷ Naxçıvan MSSR-in yaradılmasının 60 illiyi münasibətilə. Naxçıvan İnkılab Komitəsinin iclas protokolları (Fəxrəddin Cəfərovun təqdimatında) // “Azərbaycan arxivi”, 1985, № 1. s. 32-49.

ictimai rəydə kiçiltmək, gözdən salmaq niyyəti ilə bolşeviklər, həmin milli azadlıq hərəkatını “quldur hərəkatı” kimi qələmə verirdilər.

Y.Z.Talıbzadənin türk ordusunda xidməti, işğal altında olan Azərbaycanın qurtuluşu, ittihadı-islamın bərqərar olma arzuları onu ittihadçılara o qədər bağlamışdı ki, Osmanlı dövlətinin cahan hərbindəki məğlubluğundan sonra belə Ənvər Paşanın Azərbaycanda iqtidarı tərəfdarlarından idi. Həmin ərəfədə Ənvər Paşanın Nuri və Xəlil Paşalara məktub və teleqramları və digər arxiv materiallarından da görüldüyü kimi o, uzun zaman ümidlərini Azərbaycana bağlamışdır ki, bu haqda Ş.S.Aydemirin¹ və M.Yamauchinin² tədqiqatlarında geniş bilgiler verilmişdir.

Y.Z.Talıbzadənin hərbi-siyasi fəaliyyətinin xronologiyasına öləri baxış belə onun nə qədər operativ və döyüşkən ruha sahib olduğunu əks etdirir. Türkiyə, İran və Azərbaycanda olduğu kimi Tüpküstanda da onu həmişə ön cəbhədə, ən gərgin döyüş mövqeyində görürük. Bunu “Xatirələr”in bir çox yerində Z.Vəlidi də təsdiqləyir. O, hər cür gərgin situasiyada milli hərəkata, Ənvər Paşaya, bir sözlə, əqidəsinə sadıq olduğunu əməli ilə sübut edir. Onun hadisələrin gedişi zamanı vəziyyəti qiymətləndirmə, optimal mövqe seçmək məharəti adamı heyran qoyur³.

Y.Z.Talıbzadə ilə bağlı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında dərc olunmuş yazıların hamısında isə onun qanlı döyüşlər nəticəsində qəhrəmancasına şəhid düşdüyü vurğulanır.

Y.Z.Talıbzadə kimi mücahidlərin timsalında Azərbaycan türklərinin də Türküstan milli istiqlal hərəkatında, aktiv olaraq savaşı meydanlarında şücaət göstərmələri, milli və dini idealları uğrunda həyatlarını qurban vermələri, məslək, amal və əqidələri yolunda şəhid düşmələri təkcə Türküstan tarixində deyil, bütövlükdə Türk Dünyasında misli görünməmiş ən böyük və nadir qəhrəmanlıq örnəyidir. Türküstan milli hərəkatına yeni üfüqlər və yeni ümidlər qazandıran, şəhidlik məktəbi bəxş edən bu mücahidlər bütövlükdə milli istiqlal yolçuları üçün məşələ çevrilmişlər.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilir, aparılmış araşdırmalara yekun vurulur və tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş qənaətlərə istinadən təklif və tövsiyələr verilir.

¹ Aydemir Ş.S. Makedoniyadan Orta Asyaya Ənvər Paşa, 3 cildə, III c. (1914-1922), İstanbul, 1978, 648 s.

² Masayuki Y. Hoşnut olmamış adam – Enver Paşa (Türkiyeden Türküstana). Ankara: Bağlam Yayıncılık, 1995, 352

³ Toğan Z.V. Hatıralar (Türküstan və digər müsəlman Doğu Türkələrinin milli varlıq və kültür mücahdələri). İstanbul: 1969, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s.410

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində
öz əksini tapmışdır:**

1. Axund Yusif Talibzadənin publisistik fəaliyyətinin bəzi məqamlarına dair. // Mədəniyyət Dünyası” IX buraxılış Bakı , ADMİU, 2004, s. 117-120
2. Milli mədəniyyət tarixinin bəzi məsələləri. // Mədəniyyət: problemlər, perspektivlər V Buraxılış ADMİU, Bakı 2004 s. 60-63
3. XX əsrin əvvəllərində islam dininin tədrisi və təbliğində Yusif Ziyanın rolu. // Mədəniyyət Dünyası XI Buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, s. 29-34
4. Əmin Abidin (Gültəkin) “Türk yurdu”ndakı bir yazısı haqqında //Mədəniyyət Dünyası XII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, s/ 329-334
5. Yusif Ziya Talibzadə milli mədəni intibah hərəkatında. // Mədəniyyət Dünyası XIII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006 s. 57-67
6. Ahund Yusif Talibzadənin Türkiyədəki Dini, Siyasi və Herbi Fəaliyyətləri (1906-1918) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü VII Cilt, Ege Üniversitesi, Bornova-İzmir-2007, s. 67-78
7. Y.Z.Talibzadənin elmi-mədəni dünyagörüşünün formalaşmasında Tiflis və Xorasan mühitinin rolu. // İncəsənət və mədəniyyət problemləri (AMEA Memarlıq və İncəsənət institutunun elmi nəşri), Bakı, 2007 N2-3 (20-21) s/ 24-34
8. Museums in Azerbaijan in Globalization epoch (ingilis, türkmən və rus dillərində). // Türkmənistan: Altun esrin muzeyləri. Aşagabad şəhəri, Mari velayati, 2007-nji yılın Garaşsızlık ayının 3-5-i s.s.167-168; 349-351; 566-567
9. Yusif Ziya Talibzadənin Naxçıvandakı fəaliyyətinin mühüm məqamları. // Mədəniyyət Dünyası XIV buraxılış, Bakı, ADMİU, 2007, s. 63-72
10. Yusuf Ziya Talibzadənin Azərbaycan-Türkiyə Kültür İlişkilerindeki Faaliyyətləri. // 100.Yılında II. Meşrutiyet Gelenek və Değişim Eksininde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Marmara Üniversitesi, Bildiriler, İstanbul, Haziran, 2008 s. 613-624
11. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə arasındakı qardaşlıq yardımlarında Y.Z.Talibzadənin mövqeyi. // Musiqi Dünyası 2008 N3-4 (37) Bakı, s. 136-141
12. Axund Yusif Talibzadənin elmi, pedaqoji və publisistik fəaliyyəti millət və mədəniyyət fenomenləri kontekstində. // Müqayisəli ədəbiyyat: Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər, III Beynəlxalq elmi konfransın materialları Bakı, Slavyan Universiteti, 2008, s. 39-43

13. Azərbaycan və Türkiyə teatr əlaqələri tarixinin bəzi məqamları. // Qobustan, Bakı, 2008 3\143, s. 29-36

14. Güney Azərbaycanda Kafkasya İslam Ordusunda ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetindeki Milli Mücadilelerde Y.Z.Talibzadenin Rolü. //Türk Dünyası incelemeleri Dergisi VIII cilt, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Barnova-İzmir, 2008, s. 109-119

15. Yusuf Ziya Talibzadenin Millet ve Medeniyyet Fenomenleri Hakkındaki Görüşleri. // Türkiyede Toplum Bilimlerinin gelişimi-II Anglo-Amerikan Etkisi, İstanbul, 2009, s. 422-430

16. Milli mənəvi dəyərlərin mühafizəsinə dövlət qayğısı.// Mədəni müxtəliflik: Sosial-siyasi dəyər kimi. Kulturoloqların II Milli forumu. Bakı, Elm, 2010, s. 105-112

17. Kulturoloji fikir tariximizin qaranlıq səhifələrinə bir baxış. //Kulturoloqların II Milli Forumu Bakı, 3 İyun 2010-cu il. Bakı, Elm, 2010, s. 160-168

18. Türk dünyasının ortaq şəxsiyyəti: Yusif Ziya Talibzadə. // Qobustan, Bakı, 2010, 4(150), s. 21-27

19. XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk prosesi (Y.Z.Talibzadənin milli mədəni və dini fəaliyyəti kontekstində) // Azərbaycan xalqının milli özünüdədiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri,. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Elm, 2010,366-368

20. XX Yüzyılın başlarında Azərbaycan aydınlarının kadın problemine kültürel yaklaşımları (Yusuf Ziya Talibzadenin dini görüşləri örneğinde) // Sosyoloji Yıllığı – 20, Türk Sosyologları ve Eserleri – II (Genel Eğitimler ve Kurumsallaşma), İstanbul:Kitabevi, 2010, s. 406-416

21. Hərbiçi, siyasətçi və mədəniyyət xadimi (Naxçıvanın hərbi komissarı Y.Z.Talibzadə və Qars müqaviləsi). // Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiyası, Bakı, 2010, № 1, s.276-284

22. Mədəni birlik ideyalarından ortaq milli ideallara: Y.Z.Talibzadənin Türküstan mücadiləsi // Müasir mədəniyyətşünaslıq, Bakı, 2010, № 4 (6), s. 26-33

23. Abdulla Şaiqin qardaşı Yusif Ziya Talibzadənin Türküstan milli mücadiləsindəki rolu. // Qarapapaqlar (Xüsusi buraxılış) Tbilisi, 2011, s. 40-47

24. Azərbaycanda modernləşmə prosesləri və turizm mədəni inkişaf faktoru kimi. // Dayanıqlı inkişaf və idarəetmə modelləri: nəzəriyyə və praktika beynəlxalq konfrans Lənkəran Dövlət Univesitet, 2011, s. 102-104

25. Y.Z.Talibzadənin mədəni və dini fəaliyyəti milli özünüdərk kontekstində. //ADMİU-nun elmi əsərləri N 12 Bakı 2011, s. 30-41

26. Türk ocaklarının Azərbaycan Kültürel hayatındaki tezahürleri. // Bir fikir hareketinin yüz yılı Türk Ocakları, İstanbul, 2012, s. 20-21
27. Azərbaycanın mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni vandalizmi (azərbaycan və ingilis dillərində)// İnsanlıq əleyhinə cinayətlər: “Şamaxı soyqırımı”, Bakı, 2012, s. 20-28, 59-68
28. Y.Z.Talibzadənin milli həmrəylik məqsədli çalışmaları// AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Əsərləri 41-ci cild, Bakı, 2012, s. 66-70
29. İslamın elm və mədəniyyət dini kimi təbliğində Y.Z.Talibzadənin mövqeyi // ADMİU-nun elmi əsərləri N 15 Bakı 2013 s. 6-11
30. Y.Z.Talibzadənin yaradıcılıq fəaliyyətində ailə və qadın problemi // Geo Strategiya N 01(13) yanvar-fevral 2013 s.51-56
31. Yusif Ziya Talibzadənin milli-istiqlal mübarizəsinin əss istiqamətləri // Mədəni həyat 6*2013 s. 86-89
32. Y.Z.Talibzadənin yaradıcılığında dini-mənəvi motivlər // Mədəni həyat 7* 2013 s.75-78
33. Yusif Ziya Talibzadərsinin təbliğinin milli şüurun inkişafında rolu// Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, Bakı, 2014, N 4, s.99-107
34. Yusif Ziya Talibzadənin yaradıcılığında dini-mənəvi motivlər //Tarix və onun problemləri, Bakı, 2014, N 1, s. 78-82
35. Yusif Ziya Talibzadənin gender probleminə dair baxışları // Gənc alimlərin əsərləri, Bakı, 2014, N 9 s.258-260
36. Просветительская деятельность Юсиф Зия Талыбзаде // Гилея Науковий висник, Киев, 2014, 82(N 3) с. 229-232
37. Y.Z.Talibzadənin milli-istiqlal mübarizəsinin əsas istiqamətləri //BDU Xəbərləri, Bakı, 2014,N 3, s.115-120

**ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКАЯ И НАУЧНО-
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮСИФА ЗИЯ
ТАЛЫБЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
КУЛЬТУРЫ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, 5 глав, 11 подглав, заключения и списка использованной литературы. В введении обоснована актуальность темы, научное новшество исследования, цель и функции, методологические основы, теоретическо - практическую важность.

Начальная Глава диссертации **“Общественно-культурная среда обусловленная культурологическими взглядами Ю.З. Талыбзаде”** состоит из 2 параграфов . Здесь дается общая характеристика культурной среды Тбилиси конца XIX века. Изучаются факторы, оказавшие влияние на мировоззрение Ю.З. Талыбзаде. Изучаются влияние выдающихся личностей культурной среды Тбилиси на мировоззрение Ю.З. Талыбзаде. Дается подробное описание годов образования Ю.З. Талыбзаде в Иране и раскрываются причины приезда в Баку. Дается характеристика о новом историческом условии Баку в начале XX века и изучаются основные направления деятельности Ю. З. Талыбзаде, превратившегося в активного деятеля национально-культурного процесса.

II Глава называется **“Основные направления деятельности Ю.З. Талыбзаде в движении религиозного единства и национальной солидарности”**. В этой главе, состоящей из трех параграфов определяются культурологические факторы формирующие культурную среду начала XX века. Говорится о деятельности Ю.З. Талыбзаде за национальную солидарность. Изучается влияние культурно-общественной среды Турции на политические взгляды Ю.З. Талыбзаде и его деятельность, относящаяся к тюркскому и исламскому единству. Его религиозные стремления так же изучаются в фонде Мусульманнского благотворительного общества, принимаются во внимание его инициатива в создании общества **“Йени Ислам”**, с этой целью раскрываются основные цели его подготовительной программы.

III Глава исследования, состоящая из 2 параграфов называется

”Основные аспекты просветительной деятельности Ю.З.Талыбзаде в процессе национального пробуждения и обновления”. В этой главе изучается просветительная деятельность Ю.З.Талыбзаде, уделяется внимание его службе в области педагогики, исследуется его публицистическое творчество в контексте национального самосознания. Подвергаются сравнительному анализу культурологические взгляды Ю.З. Талыбзаде относительно семейным проблемам и проблемами женщины.

IV Глава, именуемая **“Прогрессивные особенности религиозно-культурного творчества Ю.З.Талыбзаде”** состоит из двух параграфов. В этой главе говорится о религиозных темах, занимающие важное место в научном педагогическом и публицистическом творчестве Ю.З. Талыбзаде. Проливается свет на позицию Ю.З.Талыбзаде в пропаганде ислама как научной и культурной религии. Дается объяснение в ведущем характере религиозно – нравственных мотивов его литературно-культурного наследия. Определяется главная линия его драматургического творчества.

V Глава называется **“Борьба Ю.З. Талыбзаде за тюрко-исламское единство в контексте общественно-политических событий”** и состоит из двух параграфов. Здесь исследуются основные направления национальной борьбы Ю.З. Талыбзаде за независимость. Исследуется его деятельность в Южном Азербайджане в составе османского войска и в Кавказской Исламской Армии. Делается анализ его научно-культурного творчества в период Азербайджанской Демократической Республики. Изучаются его заслуги как военного комиссара Нахчывана после большевистской оккупации и причины его выезда из Азербайджана в Среднюю Азию. Раскрывается значимость Туркестанского национального движения. Расследуются военно-политические, религиозные и национально-культурные факторы деятельности Ю.З. Талыбзаде на основе воспоминаний и научно-исследовательских работ участников тех событий.

В части **“Результаты”** диссертации обобщаются основные положения исследования, подводится итог проведенным исследованиям и даются рекомендации и предложения исходящие из результатов исследований.

SUMMARY ON PUBLIC-POLITICAL AND SCIENTIFIC-PUBLICISTIC ACTIVITY OF YUSIF ZIYA TALIBZADEH UNDER THE CONTEXT OF AZERBAIJANI CULTURE

SAMMARY

Thesis consists of introduction, five chapters, eleven subcharters, conclusion and list of bibliography cited. Urgency of project, scientific innovation of research, purpose and functions, methodological fundamentals, theoretic-practical significance were substantiated in the introductory part.

Two initial chapters of thesis “Public-cultural environment conditioned by the culturological views of Y.Z. Talibzadeh” consists of two paragraphs. Here is given the general characteristics of cultural environment of Tbilisi in the end of XIX century. Factors, influenced on Y.Z. Talibzadeh’s world outlook are studied. Influence of outstanding persons of Tbilisi cultural environment on Y.Z. Talibzadeh’s world outlook are studied. Here is provided with detailed description of education years of Y.Z. Talibzadeh in Iran and reasons for arrival in Baku are disclosed. Characteristics on new historical conditions of Baku in the beginning of the XX century and dominant tendencies of Y.Z. Talibzadeh activities, who turned into an active figure of national-cultural process are given in the thesis.

II chapter is called “Dominant tendencies of Y.Z. Talibzadeh’s activities in the religious unity and national solidarity movement. In this chapter consisting of three paragraphs culturological factors which formed the cultural environment in the beginning of the XX century are defined. Y.Z. Talibzadeh’s activity for national solidarity is narrated. Here, influence on cultural-public environment of Turkey on Y.Z. Talibzadeh’s world outlook and his activity related to the Turk and Islamic unity is given. His spiritual endeavours are also studied in the Muslim charity society fund, his initiatives in the establishment of “Yeni (New) Islam” are also take into accounts, in order to disclose the main purposes of his program

Consisting of two paragraphs III chapter of research is called “Dominant aspects of Y. Z. Talibzadeh’s enlightening activity in the

process of national revival and self-consciousness". Y. Z. Talibzadeh's enlightening activity are studied in this chapter, his activity in the pedagogical sphere, publicistic creativity under the context of national self-consciousness are surveyed. Y.Z. Talibzadeh's culturological views relative to domestic problems and problems of women are comparisonly processed.

IV chapter is called " Progressive features of spiritual-cultural creativity of Y.Z. Talibzadeh" and consists of two paragraphs. In this chapter spiritual subjects which take the main part in scientific and pedagogical activity of Y. Z. Talibzadeh are talked about. Y.Z. Talibzadeh's position in advocacy of Islam as scientific and cultural religion is illuminated. Leading character of spiritual-moral grounds of his literal-cultural inheritance is supplied with an explanation. Main line of his dramatic creativity is defined.

V chapter called " Y.Z. Talibzadeh's struggle for Turkish-Islamic unity under the context public-political events" consists of two paragraphs. Here, dominant tendencies of national struggle of Y.Z. Talibzadeh are described. His activity in Southern Azerbaijan, in Osman army and in Caucasian Islamic army is described here. His scientific-cultural creativity during the period of Azerbaijan Democratic Republic is analysed. His merits in the duty of Nakhchivan military commissioner after Bolshevist occupation and reasons for leaving Baku for Middle Asia are investigated. The significance of Turkestan national movement is disclosed. Military-political, spiritual and national-cultural factors of Y.Z. Talibzadeh's activity are researched in terms of reminiscence and researchs of event participants.

In the thesis chapter "Outcomes" main statements of investigation are generalized, research is summarized, recommendations and proposals proceeding from the results of research are given.

Ş.ç.v. 3. Formatı 60x84 - ¹/₁₆

Tirajı 100 nüsxə

Turxan NPB

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ИМЕНИ А.А. БАКИХАНОВА

На правах рукописи

АСАДОВА МИНАХАНУМ РАФИК кызы

**ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКАЯ И
НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЮСИФА ЗИЯ ТАЛЫБЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

Специальность: 6219.01 – Культурология и её общие задачи

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по истории**

БАКУ – 2014